

ARCHITECTURA ARCHAEOLOGICA ANTICA
Vol. VII

VEREJNÉ STAVBY A URBANIZMUS
VEREJNÉHO PRIESTORU
V MALEJ ÁZII

Miroslava Daňová - Tomáš Kolon - Petra Dragonidesová
(eds.)

TRNAVA 2025

ARCHITECTURA ARCHAEOLOGICA ANTICA, vol. VII
Verejné stavby a urbanizmus verejného priestoru v Malej Ázii.

Editori: M. Daňová - T. Kolon – P. Dragonidesová

Autori príspevkov: D. Andrej - P. Farulová – M. Košková -V. Macháčiková – Viktoriia Melnyk – K. Plaštiaková - K. M. Valúchová

Recenzenti: Mgr. Tomáš Dragun, PhD. (Ponitrianske múzeum v Nitre); Mgr. Pavol Minarčák, PhD. (Podtatranské múzeum v Poprade); Mgr. Andrea Námerová, PhD. (nezávislá bádatel'ka); Mgr. Barbora Vymazalová, PhD. (nezávislá bádatel'ka).

Vydavateľstvo: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

Rok vydania: 2025

Jazyk: slovenský

Počet strán: 86

ISSN: 2729-8159

Elektronická publikácia, vychádza 1x ročne

© Katedra klasickej archeológie, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave

© Autori príspevkov a vyobrazení

Obálka: Trajánova fontána v Efeze, V. Macháčiková.

Publikácia bola vydaná v rámci grantu VEGA 1/0051/22 a programu IŽI - súčasť svetového kultúrneho dedičstva UNESCO (VEGA 1/0051/22) a programu Z Akademie věd ČR „Diferenciace germánské společnosti doby římské ve světle hrobových nálezů“.

OBSAH

Predslov (<i>M. Daňová, T. Kolon, P. Dragonidesová</i>)	4
Grécke verejné stavby z pohľadu antických autorov (<i>V. Macháčíková</i>)	5
Rímske verejné stavby (<i>D. Andrej</i>)	11
Urbanizmus a nálezy z agory v Smyrne (<i>K. Plaštiaková</i>)	40
Divadlo v Miléte (<i>M. Košková</i>)	50
<i>Bouleuterion</i> a <i>prytaneion</i> v Priene (<i>V. Melnyk</i>)	56
Kúpele v Afrodisias (<i>K. M. Valúchová</i>)	66
Kúpele Scholastikie v Efeze (<i>P. Farulová</i>)	80

Predslov

Tento, v poradí už siedmy diel, zborníka *Architectura Archaeologica Antica* sa zaoberá urbanizmom verejného priestoru v Malej Ázii v antike. Geografické vymedzenie úzko súvisí s miestom exkurzie, kam sa študenti a pedagógovia Katedry klasickej archeológie vybrali v letnom semestri 2024/25. Cestou Tureckom tak mali študenti možnosť bližšie spoznať jednotlivé lokality, pochopiť ich usporiadanie a historický vývoj, ale aj zabezpečiť si vlastnú fotodokumentáciu. Z pôvodne pripravovaného celkového počtu príspevkov sa po posúdení editormi a recenzentmi do zborníka dostala v roku 2025 len tretina z nich.

Prvé dva príspevky zborníka predstavujú úvod do problematiky z rôznych pohľadov (očami antických autorov vs. bádateľov) a v dvoch rôznych obdobiach. Ich cieľom je priblížiť význam a terminologické označenia budov, ktoré boli v urbanizme antických miest používané. Nasledujúce príspevky čitateľa oboznamujú s príkladmi urbanistických riešení alebo jednotlivých stavieb existujúcich v rámci urbanizmu verejného priestoru.

Veríme, že ďalšie číslo *Architectura Archaeologica Antica* prinesie čitateľovi nové informácie o významných pamiatkach a prvkoch antickej architektúry, ktoré sú opäť dostupné aj vďaka spracovaniu v slovenskom jazyku.

Editori

doc. Mgr. Miroslava Daňová, PhD.

Mgr. Tomáš Kolon, PhD.

Katedra klasickej archeológie, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave

Mgr. Petra Dragonidesová, PhD.

Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, v. v. i.

Grécke verejné stavby z pohľadu antických autorov

VERONIKA MACHÁČIKOVÁ

Predložený príspevok sa zaoberá gréckym verejným priestorom z pohľadu antických autorov. Dôraz je kladený najmä na verejné budovy, ktoré z funkčného hľadiska môžeme rozdeliť do dvoch skupín. Prvú kategóriu predstavujú administratívne budovy ako bouleuterion, prytaneion, ekklesiasterion a stoa. Do druhej kategórie patria budovy určené na zábavu a relax ako stadion a gymnasion. Úlohou príspevku je opísať, ako vybrané stavby a verejný priestor vnímali antickí autori a prípadne na základe dostupných písomných prameňov zhodnotiť ich význam.

Kľúčové slová: grécka architektúra, verejné stavby, verejný priestor, antickí autori, agora, bouleuterion, prytaneion, ekklesiasterion, stoa, stadion, gymnasion

Úvod

Verejný priestor bol antickými autormi opisovaný najmä v súvislosti s každodenným životom na agore. Na pochopenie pohľadu antických autorov musíme brať ohľad na ich sociálny status. Väčšinou to boli osoby z vyšších sociálnych vrstiev, a preto je ich pohľad na vec z privilegovanej perspektívy. Relatívne často sa opakujú témy, kde sa autori vyjadrujú pohrdavo voči nižším vrstvám spoločnosti, ktoré sa pohybovali a zdržovali na verejných priestranstvách. Z tohto dôvodu používajú prídavné meno *agoraios* ako pejoratívny výraz. V predloženom príspevku sa zameriame na pohľad a vnímanie antických autorov verejných stavieb a priestoru, v ktorom sa nachádzali. Najviac obsérne sa verejnému priestoru ako takému venuje Aristoteles. V jeho diele *Politika* delí krajinu na 3 časti – posvätnú, verejnú a súkromnú. Prvá časť mala slúžiť na vyznávanie bohov, druhá mala podporovať bojovníkov a tretia bola vo vlastníctve a slúžila farmárom (Arist. *Const. Ath.* 8. 37). Na rozdiel od Vitruvia,

ktorý celkom jasne definuje verejný priestor a verejné stavby, u gréckych autorov takéto formulácie absentujú. I keď Aristotelove delenie krajiny nie je veľmi jednoznačné k verejným stavbám priraduje všetky budovy okrem chrámov a súkromných domov. Iný známy antický spisovateľ ako verejné stavby uvádza konkrétne príklady a to „*propylaje, doky, portiká, prístavy a ďalšie budovy*“, ktoré ale už konkrétnejšie nevymenúva (Dem. *Or.* 23. 207). Vo všeobecnosti verejné stavby mali významné postavenie v gréckej *polis*. Na ich každodenný chod a reprezentatívny vzhľad bola vyhradená istá časť verejných financií. Podľa Isocrata práve „*demokracia ozdobila mesto chrámami a verejnými budovami*“ zatiaľ čo v období vlády 30tych tyranov (tzv. Tridsiatka) sa zanedbávali verejné budovy a plienili chrámy, ktoré boli postavené za nie menej ako tisíc talentov (Isoc. *Dem.* 7. 66). Podobne ako Isocrates, aj Demostenes obdivuje a vychvaľuje veľkoleposť verejných budov v 4. storočí pred Kr., ktoré podľa jeho slov len ťažko môžu budúce generácie prekonať (Dem. *Or.* 23.207). Zároveň kritizuje nové spôsoby bohatých ľudí, pretože si stavali súkromné obytné domy veľkolepejšie ako niektoré verejné budovy. Taktiež odsudzuje novo stavané verejné budovy, tie boli podľa neho bez výzdoby a len vybielené a celkovo ich považuje za zlé a ošarpané (Dem. *Or.* 23.208).

Agora a administratívne budovy – *bouleuterion, prytaneion, stoa, ekklesiasterion*

Grécka agora predstavovala centrum verejného života gréckej *polis*. Ľudia sa v nej zhromažďovali kvôli obchodu, politickému životu či náboženstvu. Priestor agory bol ohraničený chrámami, správnymi budovami, ako je *bouleuterion, prytaneion* alebo *eklesiasterion*, a stavbami s krytými stĺporadiami známymi pod označením *stoa*.

Námestia slúžili na dočasné stánky, kde si občania *polis* mohli napríklad vymieňať tovar (Dickenson 2014, 85).

Samotná agora ako centrum verejného života mesta, bola dostatočne zaujímavá, aby jej antickí autori venovali náležitú pozornosť. Na rozdiel od Vitruvia opisovali každodenný život na agore. Informácie z antických diel sa rôznia, ale spolu nám dávajú približný obraz o tom, ako mohol vyzeráť bežný deň obyvateľa *polis*. Aristoteles opisuje, že v ideálnom mestskom štáte by sa mali nachádzať dokonca agory dve. Jedna mala slúžiť náboženským a politickým účelom ako je zasadanie rady (*boulé*), vykonávanie súdnej moci a podobne. Druhá mala slúžiť na obchod, čím by sa docielilo oddelenie bežného života od správy mesta a kultu. Avšak z dochovaných písomných správ sa skôr zdá, že tieto dve sféry neboli v skutočnosti úplne oddelené. V istom období existovala v Aténach vyšetrovacia komisia, ktorá mala dohliadať na správne fungovanie ľudovej vlády a mala právomoc zatýkať ľudí, ktorí narúšali správny chod štátu (Andoc.1 1.36). Okrem vyššie spomínaných funkcií mohol byť priestor agory vyhradený aj na súdne procesy o závažných zločinoch, ako je vražda (Antiph. 5.10).

Bouleuterion

Bouleuterion je označenie pre budovu kde sa schádzala rada (*boulé*), ktorá sa skladala z občanov *polis* a ich primárnou úlohou bolo riešiť každodenné problémy obyvateľov mestského štátu. Na rozdiel od iných verejných budov, ktorým sa budeme venovať v ďalšej časti článku, sa *bouleuterion* nachádzal v takmer každom väčšom meste. Táto obyčaj platila podľa Thukydidu až do vlády Thesea v Aténach (Thuc. 2.15). Pred ním mala Attika pozostávať z niekoľkých nezávislých obcí, pričom každá z nich mala mať svoj vlastný *prytaneion* a magistrát. Toto zriadenie vykonávalo svoju vládu a záležitosti riešili bez zasahovania kráľa, ktorý sa do toho zapojil iba v prípade, že hrozilo

nebezpečenstvo. Podľa tradície Theseus zrušil správu v malých mestách a koncentroval ju do jedného *bouleuterionu* a *prytaneionu* v hlavnom meste (Thuc. 2.15). Okrem zasadania rady (*boulé*), slúžil *bouleuterion* tzv. *Apodektai* (prijímači). Boli to verejní funkcionári od čias Kleistena a ich funkciou bolo spravovať dane a prijímať peniaze od dlžníkov. Práve tento proces oddĺženia mali vykonávať v *bouleuterione* za prítomnosti rady a týmto úkonom odstrániť dlžníka zo zoznamu neplatičov (Harp., a184). V súvislosti s dlhmi sa zrejme nie až tak zriedka stávalo, že sa občania navzájom udávali, kvôli neplateniu daní. Autori neuvádzajú, kde sa takýto súdny proces konal, ale môžeme predpokladať, že to mohlo byť napríklad aj v *bouleuterione*.

I keď išlo o budovu správneho charakteru, zrejme sa v nej spájala správna a náboženská sféra *polis*. Zmienky o vyznávaní bohov pri vstupe do budovy poskytuje napr. Antiphon. V Aténach bola súčasťou *bouleuterionu* svätyňa Dia Boulea a Atény Boulaia (Antip. 45). Diov prívlastok Bouleus sa vyskytuje menej často ako jeho známejšie prívlastky – Olympios (Olympský) či Panhellenios (Všehelénsky – všetkých Grékov) (Cook 1925, 1105). V dobe vzniku Aristotelovej Ústavy sa pred aténsym *bouleuterionom* nachádzal mosadzný stĺp s menami *Eponymov* (Arist. Const. Ath. 53.3).

Prytaneion

Podobnému účelu ako *bouleuterion* slúžil aj ďalší typ verejnej budovy a to *prytaneion*. Zväčša šlo o budovu s jednou miestnosťou, kde zasadala výkonná moc *polis* (*prytaneis*). Výkonnú moc vykonával napríklad aj štvrtý tribunál, ktorý sídlil v *prytaneu*. Jeho funkcia spočívala v súdoch závažných zločinov ako je vražda, no v kompetencii mal aj rozhodovanie o vyhnanstve bez pojednávania a bez rozsudku (Demosth. Or. 23.76).

Pausanias v diele *Cesta po Grécku* zmieňuje niekoľko príkladov tejto stavby. Jednou z nich je *prytaneion* v Aténach,

ktorý pomenúva ako radnicu. V budove sa mali nachádzať Solónove zákony a sochy bohýň Hestie a Eirene (personifikácia mieru). Okrem sôch bohýň medzi nimi bola aj socha Autolyca, syna boha Herma a Chiony (Paus. 1.18.3). Pausanias neuvádza, v akej podobe sa zachovali Solónove zákony, ale na základe zmienky od Plutarcha máme predstavu o tom, ako zhruba vyzerali. Všetky jeho zákony boli napísané na drevených tabuliach (*kyrbeis*), ktoré boli uložené v podlhovastých rámoch tak, že sa dali otáčať a človek si v nich vedel „listovať“. V časoch Plutarcha (45 – 125) z nich boli zachované už len nepatrné zvyšky, ale stále boli uložené v *prytaneu* (Plut. Sol.25.1). Okrem sôch a zákonov boli napr. v *prytaneu* vystavené aj pocty za zásluhy aténskeho generálovi Olympiodorovi v boji proti macedónskemu kráľovi Cassandrovi (Paus. 1.26. 3). Nešlo o ojedinelý prípad, viacerí významní občania mali svoju podobizeň v *prytaneu*, či už ako súčasť výzdoby stien (Plut. Mor. 847d) alebo v podobe sochy (Plut. Mor. 847e). Iným príkladom je *prytaneion* v posvätnom okrsku Altis v Olympii. Priamo vo vnútri budovy sa nachádzal oltár Pana, boha lesov (Paus. 5.15.9.) a pred ním stál oltár Artemis Agrotery (Paus. 5.15.8). Každý mesiac sa na týchto oltároch vykonávali obety starodávnym spôsobom: páľilo sa na nich kadidlo s pšenitou, ktorá bola rozmiešaná s medom (Paus. 5.15.10). Modlitby a hymny, ktoré sprevádzali obety Pausanias neuvádza, pretože sa mu nezdalo správne ich uviesť vo svojom rozprávaní, ale údajne mali byť v dórskej náreči. Okrem bohov, ktorým boli oltáre zasvätené, obetovávali aj tým z Lýbie, Hére Ammonii a Hermovi Parammonovi (Paus. 5.15.11) a aj všetkým hrdinom a ich manželkám ktorí boli uctievaní v Elis. Okrem miesta, kde sa schádzala výkonná moc, plnil *prytaneion* aj ďalšie funkcie. Na rozdiel od iných mal viac miestností pričom jedna z nich slúžila ako hodovacia miestnosť. Zároveň v miestnosti oslavovali aj víťazi olympijských hier po ich skončení (Paus. 5.15.12). Okrem náboženských obradov,

hostín a zasadania výkonnej moci slúžil *prytaneion* aj ako sídlo pre archonta a v blízkosti sa nachádzal *boukoleion*, čo malo byť sídlo kráľa (Arist. Const. Ath. 3.). Zvyk využívať budovu na hostiny počas hier a slávností sa okrem Olympie uchytil aj v Aténach. Počas prvého mesiaca v attickom kalendári (*hekatombaion*), ktorý dnes stotožňujeme s mesiacmi júl a august, sa v Aténach konali Panathenajské slávnosti. Počas celého konania hier sa v *prytaneu* stretávali organizátori hier a hodovali (Arist. Const. Ath. 62). Zúčastniť sa akejkolvek hostiny v *prytaneione* bola výsada a právo, ktorú mohli dosiahnuť okrem vysoko postavených úradníkov či riaditeľov hier a slávností aj ďalší občania polis, napríklad ako súčasť najvyššej možnej pocty aká im mohla byť udelená (Isaeus 47; Plut. Mor. 843c, 847d; Cic. De orat. 1.232).

Ekklesiasterion

Vo väčšine obcí sa ľudové zhromaždenia (*ekklesia*) stretávali v divadle. Preto sa samostatné *ekklesiasteriony* objavujú zriedka, z toho najznámejší sa nachádza v Messéne. Tým, že bolo vo zvyku sa schádzať väčšinou v divadle zrejme nebolo nutné stavať samostatnú budovu v každej obci. Čo sa týka *ekklesiasterionu* ako takého, antickí autori ho nespomínajú vôbec, na rozdiel od *prytaneionu* alebo *bouleuterionu*. Je otázne, prečo tomu tak je. Môže to byť tak z viacerých dôvodov. *Prytaneion* sa v zmienkach autorov objavuje pomerne často, z dôvodu, že sa využíval aj na iné účely a aktivity. Na druhej strane *ekklesiasterion* slúžil len jednému účelu a to na stretávanie ľudového zhromaždenia. V dôsledku toho sa zrejme neobjavuje v písomných prameňoch, pretože nebol dostatočne zaujímavý pre antických autorov alebo ho brali ako takú bežnú súčasť života, že nebolo nutné mu venovať pozornosť.

Stoa

Z architektonického hľadiska najstarší variant *stoy* pozostával z krytého stĺporadia

otvoreného smerom ku voľnému priestranstvu. V mladších podobách už mohla byť *stoa* aj dvojposchodová a mohla disponovať vnútornými kolonádami, zvyčajne s iónskymi stĺpmi. Išlo o multifunkčné budovy, kde sa mohli nachádzať obchody, kancelárie úradníkov ale slúžila aj ako priestor na vystavenie umeleckých diel alebo na konanie náboženských zhromaždení. Zvyčajne sa nachádzali pozdĺž okrajov agory tak, že ju uzatvárali a tým ohraničili jej priestor. Najznámejšími príkladmi sú *Attalova Stoa* v Aténach, *Kráľovská Stoa* (*Stoa Basileos*), *Stoa Poikile*, *Stoa Aténčanov* v Delfách, *Posvätná Stoa* v Priene či *Stoa* v Miléte.

Stoa ako súčasť agory bola najbežnejším typom verejnej stavby. Prakticky v každom meste sa nachádzala minimálne jedna a slúžila vždy rovnakému účelu. Ich názvy boli rôzne ako len *Stoa* alebo *Dlhá Stoa* v Pireu, kde sa nachádzalo zobrazenie Leosthena a jeho synov ako porážajú Macedóncov v Biotii a znova pred Thermopylami (Paus. 1.1.3) alebo podľa toho kto ich dal postaviť ako *Kleisthenova Stoa* v Sikýóne (Paus. 2.9.6), alebo podľa architekta ako *Agnaptova Stoa* v Olympii (Paus. 5.16.6). Názov mohol taktiež odkazovať na historické udalosti, ako je *Perzská Stoa* v Sparte, ktorá bola postavená z koristi získanej počas grécko-perzských vojen (Paus. 3.11.3). V priečelí sa nachádzali aj rôzne figurálne plastiky významných osobností (Paus. 1.2.4) alebo aj oltáre zasvätené bohom (Paus. 1.2.5). Pred budovami sa často nachádzali bronzové sochy významných obyvateľov a bohov, napríklad Solón, Seleuka I. Nicatora jedného z generálov Alexandra Veľkého, (Paus. 1.16.1), alebo Herma s prívlastkom Agoraios (Paus. 1.15.1). Okrem bronzových sôch sa vyskytujú aj tie z kameňa, napríklad v Aténach na agore sa v *stoe* nachádzali podobizne žien a detí, ktoré Aténčania poslali Trójanom do bezpečia, keď očakávali útok Peržanov (Paus. 2.31.7).

Okrem bežných existovali aj na špeciálne účely ako je *Kráľovská Stoa* (*Stoa*

Basileos), kde podľa tradície sídlil kráľ keď zastával úrad (Paus. 1.3.1). Každá z nich bola bohato zdobená, ale *Stoa Poikilē* v Aténach zrejme z pomedzi nich ešte vyčnievala výzdobou. Boli v nej zobrazené boje Aténčanov a Thésea s Amazonkami (Paus. 1.15.2.), boje pri Maratóne (Paus. 1.15.3), Dionýza a Hekaté s Afroditou a Fortuna (Paus. 2.11.8).

Na rozdiel od *bouleuterionu*, *prytaneionu* a *ekklesiasterionu*, *stoa* a agora boli skutočne verejným priestorom dostupným pre celú verejnosť. Na základe správ antických autorov by sa dalo povedať, že išlo o základný prvok, ktorý sa nachádzal v každom menšom či väčšom meste. Prístup do nich nebol obmedzený ako do úradníckych budov a verejnosť sa tu mohla dennodenne stretávať. Keďže malo každé mesto vlastnú agoru jej podoba sa mohla meniť, napríklad v Anthedone sa nachádzala agora, ktorá bola celá vysadená stromami a lemovaná dvojitou *stoou* (Her. 23). Zatiaľ čo mestá na gréckej pevnine ich mali väčšinou niekoľko, napr. Antiochia sa v tom odlišuje. Libanius, ktorý pochádzal z Antiochie opisuje že mesto bolo v strede rozdelené dvoma *stoami*, medzi ktorými viedla naprieč celým mestom vydláždená cesta. Táto hlavná cesta sa tiahla od východu na západ a mala pripomínať rieku. Bočné ulice, ktoré sa napájali na hlavnú ulicu, mali pripomínať kanály alebo bočné ramená rieky (Lib. 201).

Budovy určené na oddych a zábavu - *stadion*, *gymnasion*

Okrem administratívnych budov boli súčasťou verejného priestoru aj budovy určené skôr na zábavu a oddych. Ak to porovnáваме s administratívnymi budovami, tak z pohľadu antických autorov neboli až tak často spomínané. Otázne je, či to súvisí s vyšším postavením antických autorov a ich záujmom primárne o miesta, kde sa bežný občan nedostal alebo ich považovali za bežnú súčasť života, a tak nebolo pre nich nutné sa im dôkladnejšie venovať.

Stadion predstavoval priestor určený na športové podujatia a spravidla mal oválny pôdorys. Miesta na sedenie pre divákov boli situované zväčša z troch strán pričom vstup bol väčšinou z jednej kratšej strany, kde tribúny absentovali. Čo sa týka správ od antických autorov, tak sú pomerne jednolište. Hovoria hlavne o víťazoch v súťažiach, ktoré sa konali na *stadionoch*. *Gymnasion* bol priestor na vzdelávanie aj šport pre mladých mužov (občanov *polis*). Zvyčajne sa celý komplex skladal z niekoľkých budov na rôzne účely, ako *palaestra*, *dromos*, *apodyterion* atď. Nechýbala im výzdoba v podobe sôch, ako napríklad socha Herma (Paus. 1.17.2), socha v tvare malej pyramídy (Paus. 1.44.2), Heracles od sochára Scopasa (Paus. 2.10.1), Artemis (Paus. 2.10.7) či Athena Pania (Paus. 2.22.9). Absentujú tu oltáre, ale poznáme príklad *gymnasia* v meste Asopus, kde sa vnútri nachádzali ľudské kosti nadživotnej veľkosti, ktoré tam boli uctievané (Paus. 3.22.9). Nemáme ale žiadny kontext, o aké kosti išlo a ako ich uctievali, keďže ide o ojedinelý prípad.

Záver

Predložený príspevok sa pokúsil priblížiť pohľad antických autorov na verejný priestor v antike. Dôraz bol kladený na samotnú agoru a budovy situované priamo na nej, ako je *stoa* alebo *prytaneion*. Je potrebné vnímať jednotlivé stavby s istým skreslením, pretože od autorov sa jednotlivým stavbám nedostalo rovnakej pozornosti. Rovnako sme brali do úvahy i subjektívny pohľad autorov, keďže zväčša prislúchali do vyšších spoločenských vrstiev a ich pozornosť nebola mierená primárne na každodenný život, ktorý sa odohrával vo verejných priestoroch. Pri celkovom zhodnotení môžeme konštatovať, že najväčšiu pozornosť si získal *prytaneion*, pravdepodobne vďaka svojej multifunkčnosti. Z pohľadu bežného človeka tej doby však mali najväčší význam agora ako multifunkčný verejný priestor a *stoa* ako verejná budova slúžiaca na rôzne aktivity.

Zoznam zdrojov:

Primárne zdroje

<i>Andoc.</i>	Andocides: On the Mysteries. Preklad: K. J. Maidment, Harvard, University Press. 1968.
<i>Antiph.</i>	Antiphon: On the murder of Herodes. Preklad: K. J. Maidment, Harvard, University Press. 1954.
<i>Arist. Pol.</i>	Aristoteles: Politiká (Politics). Preklad: H. Rackham, Harvard University Press. 1944.
<i>Arist. Const. Ath.</i>	Aristoteles: Politeia (Constitution of Athens). Preklad: Preklad: H. Rackham, Harvard University Press. 1952.
<i>Cic. De orat.</i>	Cicero: De oratore (On the Orator). Preklad: John Selby Watson, Harper & Brothers. 1875.
<i>Demosth. Or.</i>	Demosthenes: Orationes. Preklad: J. Henderson, Loeb Classical Library. 1911.
<i>Harp.</i>	Harpokration: Lexicon of the Ten Attic Orators. Preklad: Josh Sosin, John P. Aldrup-MacDonald, Mackenzie Zalin, Matthew Farmer, C de Lisle, Stelios Chronopoulos, Stephen Trzaskoma, Craig Gibson, and Yiannis Doukas, Duke University. 2015.

- Her.* Heracleides Criticus: Bios Ellados. Preklad: James George Frazer, Macmillan. 1900.
- Isaeus* Isaeus: Dicaeogenes. Preklad: E. S. Foster, Cambridge, Harvard University Press. 1962.
- Isoc. Dem.* Isocrates: Demonicus (To Demonicus). Preklad: G. Norlin, Cambridge, Harvard University Press. 1980.
- Lib.* Libanius: Oration In Praise Of Antioch (Oration XI). Preklad: Glanville Downey, American Philosophical Society. 1959.
- Paus.* Pausanias: Description of Greece. Preklad: W.H.S. Jones, Litt.D., and H.A. Ormerod, M.A., Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1918.
- Plut. Mor.* Plutarchos: Moralia (Lives of the Ten Orators). Preklad: W. W. Goodwin. 1878.
- Plut. Sol.* Plutarchos: Solon. Preklad: B. Perrin, Loeb Classical Library. 1914.
- Thuc.* Thucydides: History of the Peloponnesian War. Preklad: R. Crawley, Dent/Dutton Edition. 1874.

Sekundárne zdroje

- Cook 1925* - A. B. Cook: Zeus: a Study in Ancient Religion. Cambridge. Cambridge University Press, 1925.
- Dickenson 2014* - Ch. Dickenson: Looking at Ancient Public Space. The Greek agora in Hellenistic and Roman times In: Groniek, vol. 198, 2014, s. 85 – 96.

Rímske verejné stavby

DOMINIK ANDREJ

Predložený príspevok sa zaoberá rímskou verejnou architektúrou. Celkovo sme vybrali 13 verejných stavieb (nepočítajúc chrámy či fortifikácie), rozdelených do štyroch skupín podľa funkcie. Zámerom príspevku je opísať typické architektonické prvky každej z uvedených stavieb, poukázať na pôvod danej budovy, ponúknuť opis najvýznamnejších príkladov v západnej časti Rímskej ríše a porovnať ich s tými istými budovami vo východnom Stredomorí. Hlavným výsledkom práce je preto čitateľovi ponúknuť súhrn hlavných rozdielov medzi rímskymi verejnými stavbami v západnom a východnom Stredomorí. Druhým cieľom je poukázať na to, ako veľmi boli tieto stavby spojené s každodenným životom Rimanov a čo pre nich znamenali.

Kľúčové slová: rímska architektúra, verejné stavby, prístav, *porticus*, fórum, *basilika*, *macellum*, *curia*, amfiteáter, *circus*, *stadium*, divadlo, *odeum*, *thermae*, knižnica

Úvod

Verejné budovy boli a stále sú esenciálnou súčasťou života v mestách. Rimania si dobre uvedomovali ich dôležitosť, a preto výstavbe verejných budov venovali náležitú pozornosť i financie. Tie prúdili najmä z truhlíc bohatých hodnostárov či priamo cisárov, ktorí sa výstavbou honosných verejných budov snažili zabezpečiť plynulý chod miest. Zároveň si týmito projektmi mohli zlepšovať mienku o vlastnej osobe či kontrolovať náladu obyvateľstva, čím doslova naplňali známy antický citát „*panem et circenses*“ (Juv. *Saturae* X. 81), voľne preložený ako „*chlieb a hry*“. V prípade verejných stavieb však nešlo len o tie určené na zábavu. Dokopy je možné rozdeliť všetky budovy tohto druhu na štyri skupiny, a to: politicko-obchodné budovy,

stavby určené na masové podujatia, stavby prispôbované na predstavenia a nakoniec budovy zamerané na oddych alebo štúdium. Je teda zreteľné, že financovanie a výstavba verejných budov súvisela s celou škálou potrieb a určitých nárokov rímskej spoločnosti, čomu sa prispôbovala aj ich architektúra. V predloženom príspevku sa preto zameriame na pôvod, typické črty, výzor a konkrétne príklady rímskych verejných stavieb na západe a východe Rímskej ríše, čím poukážeme na ich rôznorodosť z hľadiska funkcie i architektúry.

Vitruvius a verejná architektúra

Rímsky architekt a inžinier Marcus Vitruvius Pollio (cca 90 – 20 pred Kr.), sa témou verejných budov zaoberal už pred vyše dvetisíc rokmi, vďaka čomu poukázal na vnímanie tohto typu architektúry v dobe, kedy sám žil. Verejné budovy podľa jeho slov slúžili trom účelom a to: na ochranu, na náboženské účely a pre služby verejnosti (Vit. *De Arch.* I. iii. 1). Vitruvius vo svojom diele „O architektúre“ („*De Architectura*“) následne ku každej z troch spomenutých skupín ponúkol konkrétne príklady, vďaka čomu dnes vieme bližšie určiť, čo všetko antickí Rimania považovali za verejnú stavbu (*Enc. Brit.* 1911c, 150; *Cartwright* 2015).

Prvú časť už podľa názvu tvoria stavby určené na ochranu obyvateľstva. Rímsky architekt konkrétne udáva príklady stavieb ako sú mestské hradby, veže a brány, vďaka ktorým vedľa byť ľudia vo väčšom bezpečí pred prípadnými útokmi nepriateľa. Medzi stavby určené na náboženské praktiky následne zaraďuje svätyne a chrámy a do poslednej skupiny zahŕňa prístavy, trhoviská, kolonády, divadlá, promenády a všetko podobné týmto typom architektonických štruktúr. Vyššie uvedený antický autor do tretej skupiny teda podľa

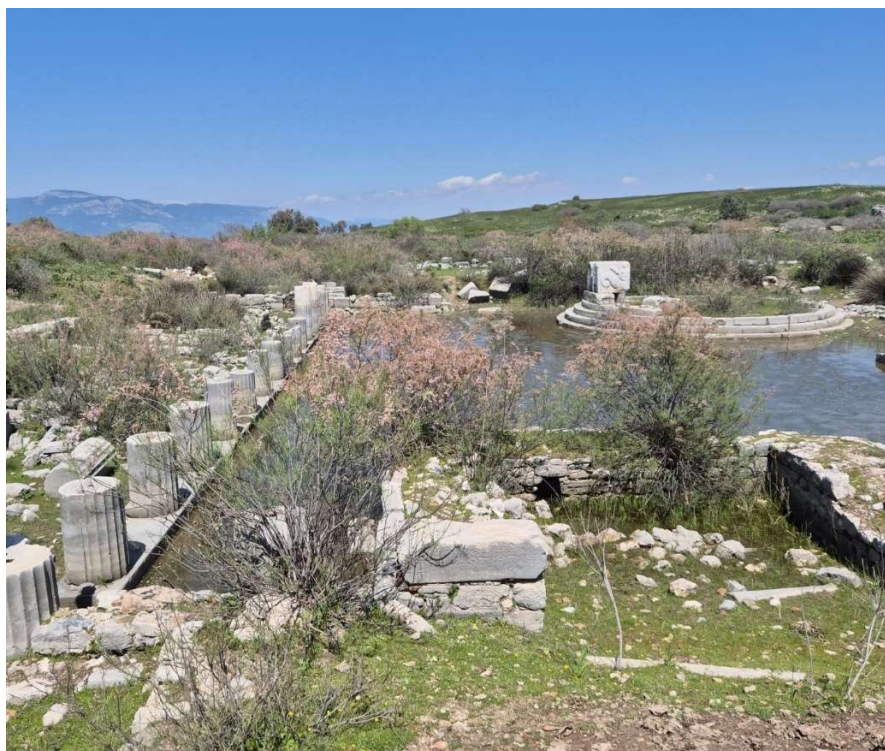
vlastných slov vkladá všetko, čo je určené pre priame využívanie verejnosťou (Vitr. *De Arch.* I. iii. 1).

Pre relevantnosť tohto príspevku k téme zborníka sa však zameriame len na jeho posledný typ verejnej architektúry, teda na stavby, kde sa schádzala verejnosť za účelom politiky a obchodu, športu, zábavy alebo relaxu a vzdelania. Zároveň toto klasifikovanie najbližšie korešponduje so súčasným vnímaním termínu „verejná stavba“, ktorý podľa prekladu *Collins English Dictionary* znamená „budovu, ktorú vlastní mesto alebo štát a je využívaná verejnosťou“ („public building“ – Collins English Dictionary).

Politicko-obchodné stavby

Ako už bolo vyššie spomenuté, jednotlivé typy budov v nami opisovanej skupine je možné podľa funkcie rozdeliť do viacerých kategórií. Hneď prvú kategóriu tvoria stavby, v ktorých sa ľudia stretávali za účelom riešenia politiky či obchodu, teda nie len samotné verejné budovy, ale aj verejné priestranstvá.

Prvým príkladom takého priestoru je prístav. Tvrdenie, že skutočne išlo o verejný priestor je možné doložiť aj archeologicky. Z Talianska je zrejme najznámejším príkladom rímsky prístav *Portus*, vybudovaný za cisára Claudia (41 – 54 po Kr.) a rekonštruovaný za vlády Trajana (98 – 117 po Kr.). Súčasťou celého komplexu budov boli viaceré stavby nazývané *porticus* (vysvetlenie v samostatnom odstavci), socha cisára Trajana, verejné kúpele (*Ward-Perkins 1970, 85; Yegül/Favro 2019, 174; Bartolini 2023, viii*) a chrámy pre egyptských bohov Serapis a Izis (*Ward-Perkins 1970, 85*) alebo pre rímske božstvá Liber Pater a Portunus (*Yegül/Favro 2019, 174*). Vymenované budovy zreteľne evokujú vyššiu koncentráciu ľudí a nejde o jediný príklad. Priamo z oblasti Malej Ázie sú známe podobné architektonické komplexy. Napríklad prístav v antickom Miléte zdobil nezachovaný monument (**Obr. 1**) pre cisára Augusta z prelomu letopočtov (*Waelkens 1987, 97; Bartolini 2023, viii*).

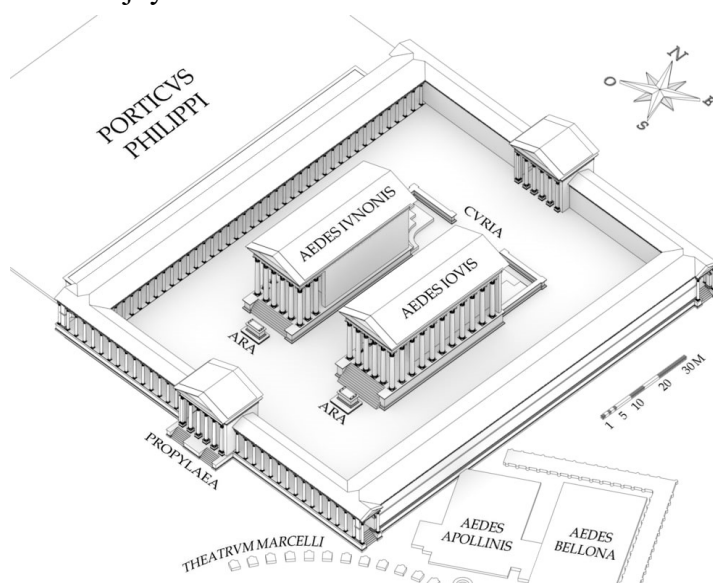

Obr. 1: Pozostatky z neznámeho monumentu v prístave – Milétos. Autor: J. Buraľová.

Prístav antického Efezu počas vlády Domitiana (81-96 po Kr.) rozšírili o kúpele (Farrington 1987, 51; Bartolini 2023, viii) a medzi budovy prístavu mesta Pergé bolo v 2. storočí po Kr. zaradených viacero chrámov (Waelkens 1987, 99). Podľa slov samotného Vitruvia mal Halikarnass fórum situované v bezprostrednej blízkosti prístavu (Vitr. *De Arch.* II. viii. 11), čo podobne ako v predošlých príkladoch poukazuje na dôležitosť tohto komplexu budov pre verejnosť. Za zmienku stojí aj lokalita nachádzajúca sa mimo územia Malej Ázie a to kráľovský prístav Heroda Veľkého (37-4 pred Kr.) v Caesarei, nazývaný *Sebastos*. Ten bol vybudovaný pravdepodobne rímskymi architektmi, a jeho súčasťou boli okrem inžinierskych stavieb i dlhé promenády (Yegül/Favro 2019, 174; Cartwright 2016). Všetky vyššie uvedené príklady verejných stavieb teda evokujú väčší počet ľudí v rámci komplexov prístavov. Pre obyvateľov mohol byť prístav najmä zdrojom surovín a teda aj obchodu, čo je spojené s archeologicky doloženými skladmi, častokrát v rámci ich komplexov (Ward-Perkins 1970, 85; Yegül/Favro 2019, 174). Vyššie spomenutý *porticus* je rímsky ekvivalent gréckej budovy *stoa*, ktorý bol v architektúre Rimanov značne dôležitý a rozšírený prvok verejných stavieb.

V základom ponímaní išlo o zastrešené stĺporadie (jeden alebo viac radov, podľa Vitruvia ideálne dva), zvyčajne uzatvorené plnou stenou. V Ríme sa objavujú od začiatku 2. storočia pred Kr., pravdepodobne vďaka intenzívnejším kontaktom s Gréckom. Spočiatku mali funkciu ohradzovania posvätných okrskov chrámov, zastrašených kolonád, či slúžili ako ochrana pred počasím pre obchodnícke trhy (Richardson 1992, 310-311; Vitr. *De Arch.* V. ix. 2).

V 2. storočí pred Kr. sa *porticus* stával súčasťou stále väčšieho počtu komplexov verejných budov ako boli prístavy či fóra (Richardson 1992, 310-311). Zo samotného Ríma nesmieme opomenúť významný *Porticus Aemilia* datovaný do roku 174 pred Kr. Išlo o masívnu budovu postavenú na brehu rieky Tiber a rozdelenú na päťdesiat častí, ktoré od seba oddeľovali rady siedmych oblúkov. Podľa rozmerov a samotného umiestnenia (krátka vzdialenosť k rieke a prístavu a v okolí sa nachádzali sýpky či trhoviská) išlo preto skôr o veľkosklad, než budovu spojenú s verejnými aktivitami (Carter 1989, 37-39). Jednoznačne verejné stavby tohto typu ale stáli na Martovom poli, a to konkrétne *Porticus Octaviae* (Obr. 2) a *Porticus Philippi* (Carter 1989, 47)

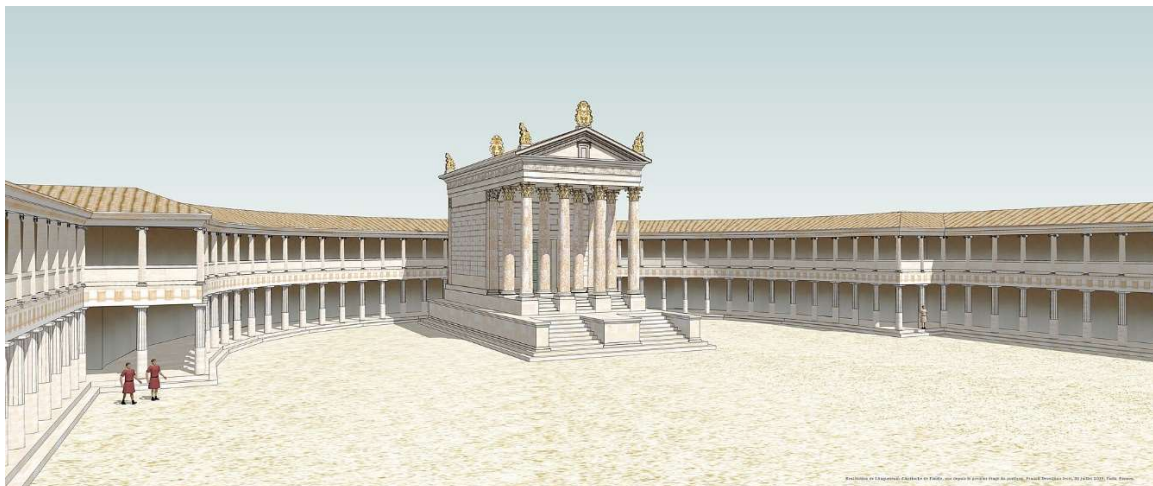

Obr. 2: *Porticus Octaviae* v predpokladanej rekonštrukcii – Rím.
 Autor: Cassius Ahenobarbus, Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0.

Prvý z príkladov mal rozmery 119 x 132 m a obkolesoval 2 chrámy, knižnicu a *scholae* (budova stotožňovaná s *Curia Octaviae*, kde sa stretával senát). Druhý príklad obkolesoval chrám dedikovaný bohu nazývanému *Hercules Musarus* a kolonádu stromov, ktorá rástla po vnútornom obvode

stĺporadia (Richardson 1992, 104, 317-318).

Architekti východného Stredomoria v tomto type budovy neaplikovali žiadne väčšie zmeny. Vhodným príkladom z Malej Ázie je mohutný dvojposchodový *porticus*, ktorý tvoril polkruh okolo chrámu Augusta v Antiochii Pisidskej (Obr. 3).

Obr. 3: *Porticus* okolo chrámu Augusta - Antiochia Pisidská.
Autor: Franck devedjian, Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0.

Prvé poschodie *portica* tvoril dórsky sloh, druhé naopak jeho protiklad v podobe iónskeho slohu, čím celá stavba vytvárala harmonický kontrast. Výrazne podobný polkruhový *porticus* je možné nájsť aj na juhu ríše, konkrétne na lokalite Dougga v Tunisku (Lyttelton 1987, 41). Vďaka epigrafickým dokladom vieme aj o nedochovanom *porticu* Domitiana (81 - 96 po Kr.) v gréckej Megalopolis, ktorý ale zničil požiar (Mitchell 1987, 22; Bartolini 2023, viii). Z Grécka zároveň poznáme i čisto iónsky *porticus*, ktorý stál pred Hadrianovou (117 - 138 po Kr.) vodnou cisternou na vrchu Lycabettus pri Aténach (Walker 1987, 62; Bartolini 2023, viii). Išlo teda o veľmi častý a rozšírený prvok verejnej architektúry v Rímskej ríši, ktorého základný výzor sa napriek rôznym geografickým oblastiam výrazne nemenil. Rovnako rozšíreným a zrejme aj najznámejším príkladom komplexu rímskych verejných budov bolo *forum*. Už samotné pomenovanie, ktoré pochádza

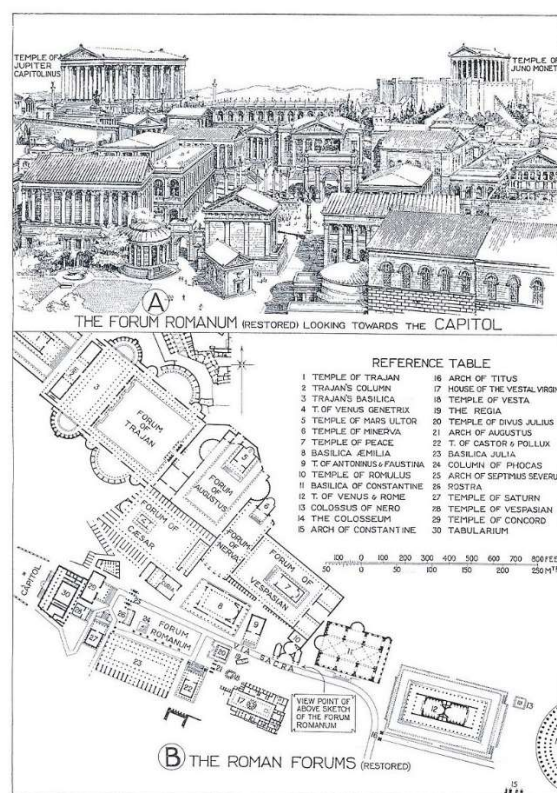
z latinského slova „*foris*“, teda „vonku“ poukazuje na to, že nešlo o budovu, ale otvorený priestor v meste (účelovo podobný gréckej agore), využívaný na rôzne druhy aktivít, medzi ktorými Vitruvius dokonca uvádza i gladiátorské boje (Vitr. *De Arch.* V. i. 2; V. ii. 1.) Pôdorysne išlo o obdĺžnik ohradený zväčša množstvom verejných budov ako boli *basilicae* (vysvetlenie v samostatnom odstavci), súdne dvory, *curiae* (vysvetlenie v samostatnom odstavci), chrámy, pokladnice, väznice (Enc. Brit. 1910d, 729) či pódia vyhradené pre rečníkov, tzv. *rostry* (Richardson 1992, 334). Pri samotných rozmeroch fóra Vitruvius zdôrazňuje, aby bolo primerane veľké počtu obyvateľov, teda aby nebolo príliš malé a tým pádom nepraktické, alebo zbytočne veľké, pripomínajúce prázdnu púšť v centre mesta (Vitr. *De Arch.* V. i. 2). Za vôbec prvé fórum sa považuje *Forum Romanum* v Ríme (Obr. 4), vybudované ešte v období kráľovstva (Enc. Brit. 1910d, 729).

Obr. 4: Pohľad na súčasný stav *Forum Romanum* - Rím.
Autor: BeBo86, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0.

Kvôli postupnému zväčšovaniu sa mesta však pribudli ďalšie fóra, zväčša špecializované na súdne/administratívne účely (*civilia*) alebo na čisto obchodné účely (*mercantile*), z ktorých môžeme spomenúť *Forum Boarium* (dobytok), *Forum Holitorium* (zelenina) či *Forum Piscarium*, zamerané na predaj rýb (*Enc. Brit. 1910d, 729*). S príchodom cisárov na scénu rímskych dejín sa objavili reprezentačné cisárske fóra (**Obr. 5**). Prvé takéto priestranstvo v Ríme vzniklo na príkaz Caesara pod názvom *Forum Iulia* (*Roth/Roth Clark 2014, 219*). Týmto dielom sa inšpirovali nasledujúci rímski cisári, vďaka čomu vznikli *Forum Augustum*, *Forum Vespasiani*, *Forum Nervae* či *Forum Trajani* (*Enc. Brit. 1910d, 729; Roth/Roth Clark 2014, 219*).

Fórum však nebolo len záležitosťou Itálie. V severnej Afrike existujú skvelo dochované fóra rímskych miest Leptis Magna či Timgad. V prvom prípade išlo o nezvyčajne štvorcový pôdorys voľného priestoru, ktorý obkolesovali najmä chrámy, *basilica* a *curia*. Fórum v Timgade malo zase okrem typických verejných budov dookola vystavané i súkromné domy miestnej elity (*Ward-Perkins 1970, 371-373, 393*).

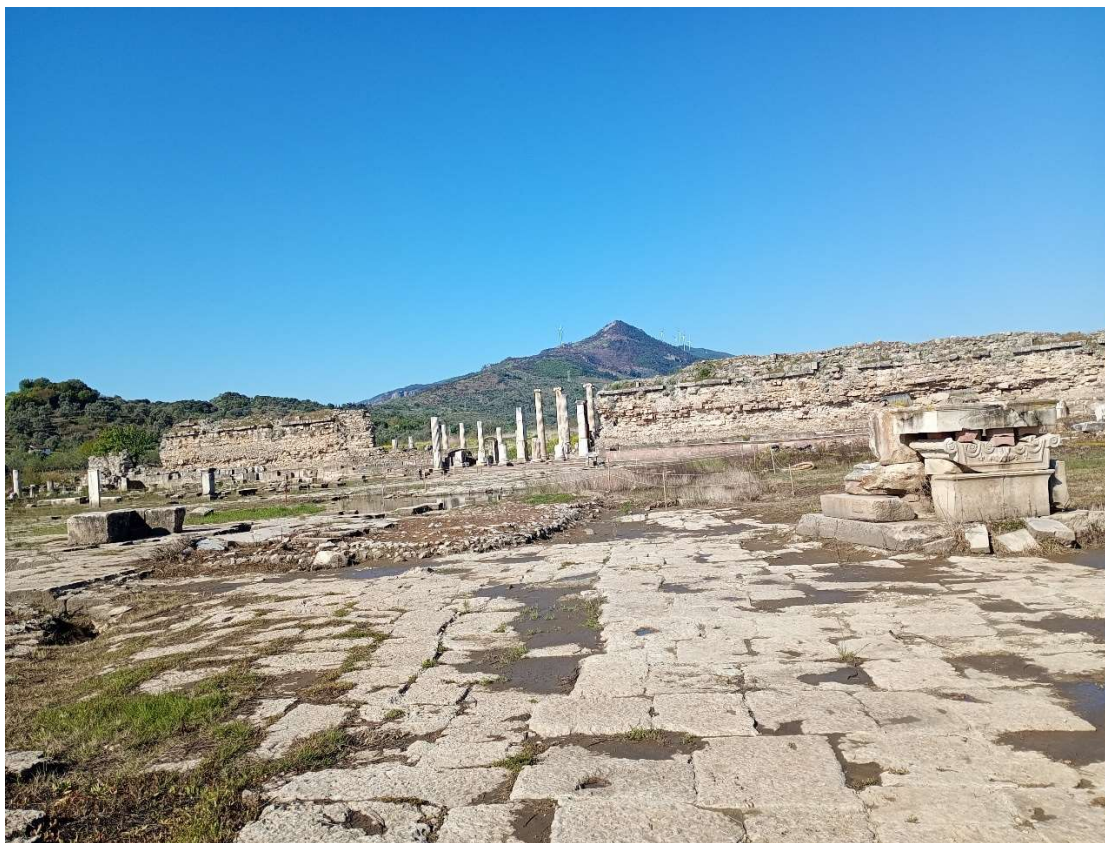
Obr. 5: Mapa cisárskych fór – Rím.
Autor: Fletcher 1946, 127.

Vo väčšine gréckych miest na východe ríše si však funkciu fóra udržiavali agory (**Obr. 6 a 7**). Rímsky vplyv sa napriek tomu preukázal aj tu, keďže na jednej z dvoch agor v Efeze, tzv. štátnej agore (**Obr. 8**) bola vybudovaná rímska *basilica* (*Arnold 1993, 250*) v blízkosti stavby zvanej *odeum* (**Obr. 9**).

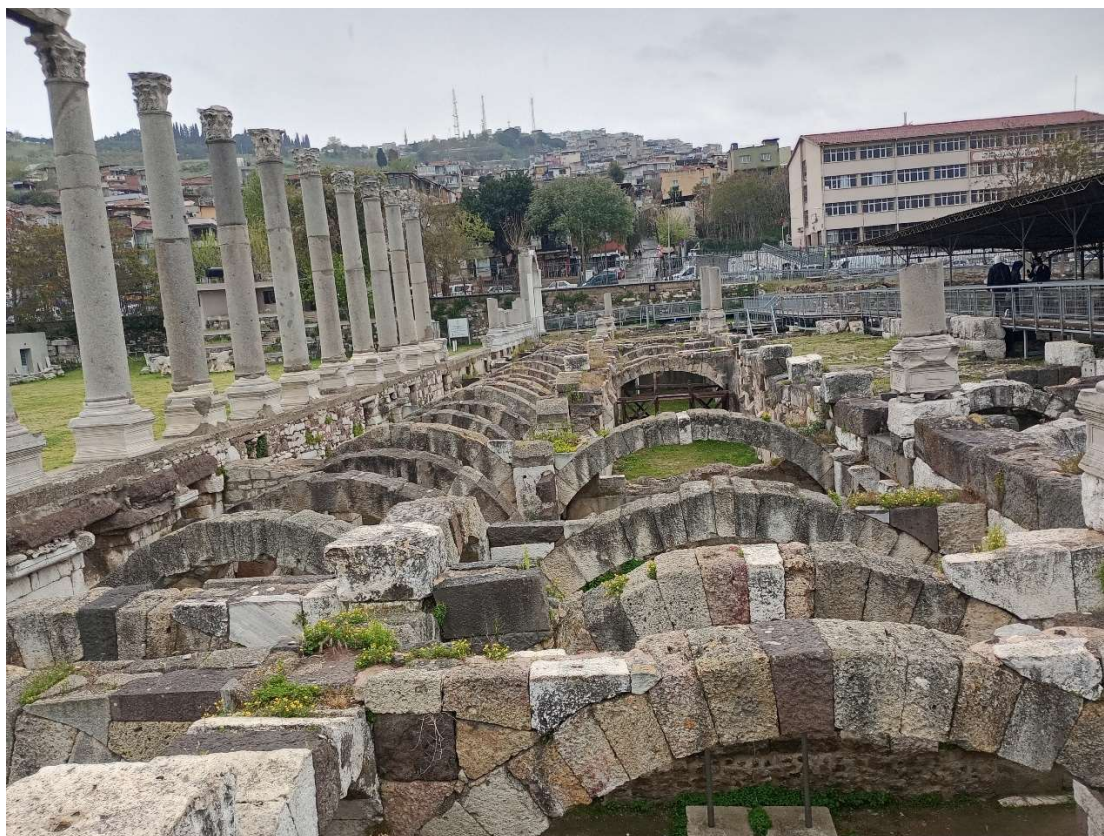
Už viackrát spomenutá *basilica* je podobne ako fórum, značne typický príklad rímskej verejnej architektúry. Pôdorysne išlo

o jedno ale i viac loďovú štruktúru, s dvoma až troma poschodiami a strechou podoprenou stĺporadím. Na poschodí nad centrálnou loďou sa z vnútornej strany mohli nachádzať balkóny či galérie s výhľadom na celý vnútorný priestor. Zvyčajne z jednej strany stála oproti verejnému otvorenému priestranstvu, teda aj fóru (Richardson 1992, 50). Podľa Vitruvia (ktorý bol sám architektom *basilicae* v meste Fano) mala mať budova obdĺžnikový pôdorys, ktorého dlhšia strana musela byť len dvojnásobok alebo trojnásobok dĺžky kratšej strany (Vitr. *De Arch.* V. i. 4, 6). Pod strechou *basilicae* sídlili obchodníci, administratívni pracovníci i sudcovia predsedajúci súdnym

procesom. Samotný názov je latinizovaná verzia gréckeho slova „*basiliké*“, v preklade „*kráľovské*“ a práve od Grékov bol celý koncept tejto stavby prebraný v pozmenenej podobe (Enc. Brit. 1910b, 471). V Ríme sa *basilicae* začali objavovať od 2. storočia pred Kr. (*Basilicia Porcia*), no medzi najznámejšie príklady patria mladšie stavby ako *Basilica Fulvia Aemilia*, *Basilica Iulia* či *Basilica Ulpia* (Enc. Brit. 1910b, 471). Prvá z budov, datovaná do roku 179 pred Kr., a po rozsiahlej rekonštrukcii v 2. pol. 1. storočia pred Kr. premenovaná na *Basilica Paulli* (Obr. 10), bola už podľa antického autora Plinia Staršieho zaradená medzi najviac úctyhodné budovy Ríma.

Obr. 6: Príklad gréckej agory – Magnesia nad Menandrom. Autor: D. Andrej.

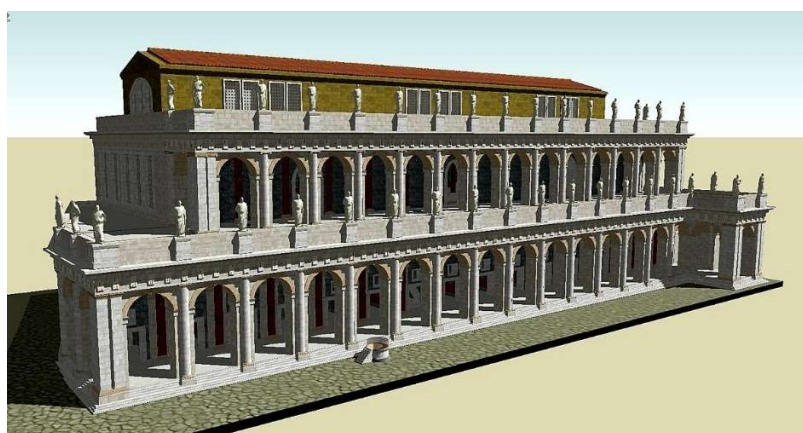
Obr. 7: Příklad gréckej agory – Smyrna (Izmir). Autor: D. Andrej.

Obr. 8: Příklad gréckej agory – Efezos. Autor: D. Andrej.

Obr. 9: Rímska *basilica* na agore, v pozadí *odeum* – Efezos. Autor: D. Andrej.

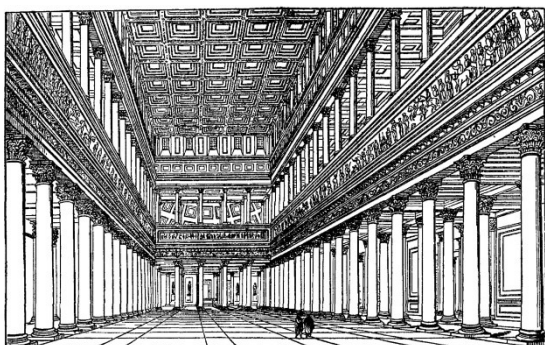

Obr. 10: *Basilica Aemilia/ Basilica Paulli*, predpokladaný výzor v 3D modeli – Rím.
Autor: Lasha Tskhondia - L.VII.C, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0.

Okrem toho mala *basilica* poschodie s výhľadom na *Forum Romanum*, hlboký oblúkový *porticus* s obchodmi, interiér vykladaný mramorom a dokonca aj reliéf tiahnuci sa po vnútornej strane hlavnej lode, zobrazujúci históriu Ríma (Plin. HN. XXXVI. xxiv; Richardson 1992, 54-56). Mladšia *Basilica Iulia* (postavená za Caesara) na *Forum Romanum* bola v antike známa ako sídlo bankárov (Richardson 1992, 52-53) a už cisárska *Basilica Ulpia* (Obr. 11) na *Forum Traiani* zasa drži titul

najväčšej z tradičných rímskych *basilicarum* (t.j. bazilík; DeLaine 2024, 66). Okrem svojej určenej funkcie verejnej budovy plnila i úlohu „vstupnej brány“ do uzavretej časti Trajanovho fóra s hlavným vstupom v podobe triumfálneho oblúka (Richardson 1992, 175-176). V oblasti Malej Ázie sú archeologicky doložené rímske *basilicae* v mestách ako Efezos (Obr. 8), Smyrna (Izmir) či Philippi (Waelkens 1987, 97; Dodge 1987, 112,

114), no tento typ budovy bol rozšírený v rímskych mestách po celej ríši.

Obr. 11: *Basilica Ulpia* na *Forum Traiani*, rekonštrukcia vzhľadu podľa Caninu – Rím. Zdroj: *Enc. Brit. 1911*, 472 Fig. 4.

Naopak budova, resp. priestranstvo, ktoré sa v provinčných mestách vyskytovalo len zriedkavo, bolo tzv. *macellum* (Richardson 1992, 240). Išlo o verejný priestor s čisto obchodným zameraním, najmä na predaj rýb a mäsa, ktorý tvoril okrúhly *tholos* obšľahaný obchodmi v zastrešenom stĺporadí (*porticus*). *Tholos* bol určený na predaj rýb, kvôli čomu mal zabezpečený prívod vody a okolité obchody boli otvorené smerom k okrúhlejšť stavbe v strede. V prípade, že bolo *macellum* prispôsobené aj na predaj mäsa, boli obchody vybavené kamennými pultmi na porciovanie a odpadovými kanálmi. Rozlohovo sa prispôbovalo veľkosti a potrebám daného mesta podobne ako fórum. Najmenšie stavby nemuseli mať ani *tholos* alebo naopak, mohlo ísť len o *tholos* bez okolitých obchodov. Najstaršie známe *macellum* bolo vybudované v Ríme v roku 179 pred Kr., najmladšie bolo postavené v Ostii medzi rokmi 418 – 420 po Kr. Tieto budovy Rimania stavali po celej ríši, no vo väčšom počte len v Taliansku a severnej Afrike. Z Ríma je vhodné spomenúť najmä *Macellum Liviae* a *Macellum Magnum* (Richardson 1992, 240).

Medzi archeologicky doložené stavby tohto druhu mimo Rím patrí *macellum* v talianskych mestách Cosa a Alba Fucens. Druhý z príkladov je zaujímavý tým, že bolo situované za budovou *basilicae* na fóre, kvôli čomu bolo odrezané od

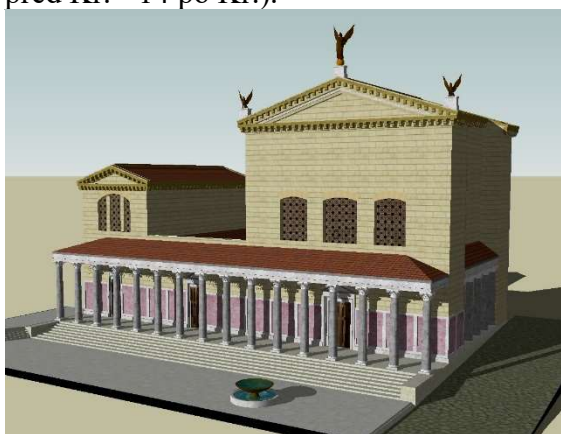
otvoreného priestoru (Carter 1989, 33). Jedinečným príkladom architektúry tejto obchodníckej stavby mimo Itálie je vápencové *macellum* v Leptis Magna (Obr. 12) v severnej Afrike. Rozsiahly komplex postavený v roku 8 pred Kr. tvorila dvojica osemuholníkových *tholoi* s iónskymi stĺpmi, oboňnaných zastrešeným obdĺžnikovým stĺporadím (*porticus*) s obchodmi (Carter 1989, 59-61). V tomto konkrétnom prípade teda išlo o značne rozsiahle trhovisko pre väčšiu kapacitu ľudí, čo nie je častým príkladom.

Obr. 12: Súčasný stav budovy *macellum* – Leptis Magna. Autor: Franzfoto, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0.

Pomerne častý je však výskyt budovy zvanej *curia*, konkrétne na fórach rímskych miest. Tentoraz však išlo o čisto politickú budovu určenú na schádzanie sa senátu či provinčných snemov. Vôbec prvú budovu tohto typu nechal (podľa tradície) postaviť tretí rímsky kráľ *Tullus Hostilius* (673 – 632 pred Kr.), ktorý takto chcel zastrešiť priestor vyhradený pre stretávanie sa jeho poradného snemu na *Forum Romanum* (Yegül/Favro 2019, 16). Nové kolónie v rozširujúcej sa Rímskej ríši postupne prebrali tento typ architektúry, vďaka čomu bádatelia vedia o niekoľkých príkladoch z obdobia Rímskej republiky mimo samotný Rím. Veľmi podobné *curiae* sa nachádzali v mestách Cosa (lemované kanceláriami), Alba Fucens, Paestum či Pompeje, kde stála táto budova v južnej časti fóra (Carter 1989, 33-34, 40-41). Aj samotný Vitruvius uvádza lokalizovanie senátnych budov na fóre a podčiarkuje, že ich rozmery by sa mali odvíjať od veľkosti

a tvaru fóra. Vo vnútri budovy zasa odporúča aplikovať v polovici výšky stien korunné rímasy (vyrezávané alebo zapracované do štukatúry steny), aby znižovali nežiadúcu ozvenu počas rokovaní a tým pádom zlepšovali akustiku (Vitr. *De Arch.* V. ii. 1-2). Konkrétnym príkladom vykonávania týchto pravidiel je tzv. *Curia Iulia* (Obr. 13), ktorej výstavba sa začala na príkaz Caesara v roku 44 pred Kr., no jej dokončenie sa pripisuje až Augustovi (27 pred Kr. - 14 po Kr.).

Obr. 13: *Curia Iulia* na *Forum Romanum*, predpokladaný výzor v 3D modeli – Rím. Autor: Lasha Tskhondia - L.VII.C, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0.

Pred samotnou budovou obdĺžnikového pôdorysu stála široká terasa (*chalcidicum*) s iónskymi stĺpmi prekračujúca šírku samotnej budovy. Štít strechy bol zdobený prvkom zvaným akrotérion v podobe Viktórie na vrchole štítu a bojovníkmi na bokoch (Richardson 1992, 103).

Východné Stredomorie naopak preferovalo svoje vlastné budovy určené na schádzanie sa rady či snemu. Išlo o tzv. *bouleuterion* alebo latinsky *buleuterium*, ktorého pôvod siaha až do archaickej doby gréckych dejín. Ich funkcia a význam sa však v dobe rímskej začala sčasti meniť, pretože okrem politických stretnutí boli využívané už i na predstavenia, ceremónie a iné kultúrne aktivity, čím sa začali viac podobať na stavbu zvanú *odeum* (vysvetlenie v samotnom odstavci) a to nie len funkčne, ale aj architektonicky (Obr. 14).

Obr. 14: Príklad gréckej budovy *bouleuterion* prestavanej na rímske *odeum* – Nysa. Autor: P. Melová.

S výzorom menších zastrešených divadiel sa pre archeológov stali v niektorých prípadoch na nerozoznanie od *odeorum* a je pravdepodobné, že tieto budovy mohli slúžiť obom funkciám naraz. Pomôckou na rozlíšenie politickej budovy od tej určenej na predstavenia však môže byť ich umiestnenie v rámci mestskej agory – v takom prípade mohlo skôr ísť o *buleuterium* (Bell 2020).

Počet, rozšírenie a rôznorodosť rímskych politických a obchodných budov jednoznačne poukazuje na význam a dôležitosť týchto odvetví v kultúre Rimanov. Rokovania snemov a senátu, verejné prejavy či kúpa a predaj lokálnych i z ďaleka dovezených produktov neodmysliteľne patrili k životnému štýlu rímskych občanov, čo sa zreteľne odzrkadľuje na architektúre tejto ríše.

Budovy určené na masové podujatia

Druhou kategóriou rímskych verejných budov sú priestory určené na športové podujatia či gladiátorské hry. Konkrétne

budeme opisovať tri typy stavieb a to rímsky amfiteáter, *circus* a *stadium*.

Amfiteáter, latinsky *amphitheatrum* je pomenovanie tvorené dvomi gréckymi slovami, a to „*amfi*“ („okolo“) a „*theatron*“ („hľadisko“). Už zo samotného pomenovania je teda zrejmé, že išlo o budovu, kde bolo hľadisko (*cavea*) postavené dookola plochy (*arena*) primárne určenej na gladiátorské boje (*Enc. Brit. 1910a*, 891). Nešlo však o kruh. Amfiteátre mali spravidla oválny pôdorys, so vstupmi vždy na dlhších stranách (*Richardson 1992*, 6). Kvôli gréckemu pôvodu slova sa predpokladá, že názov vyšiel z gréckych kolónii v Kampánii, kde boli boje gladiátorov značne populárne (*Enc. Brit. 1910a*, 891). Organizovanie týchto podujatí je v Ríme doložené už od 3. storočia pred Kr., no dlhé obdobie sa odohrávali aj na fórach (*Brothers 1989*, 112-113). Prvý známy amfiteáter bol vybudovaný okolo roku 80 pred Kr. v Pompejách s kapacitou 20 000 divákov (*Enc. Brit. 1910a*, 891-892; *Yegül/Favro 2019*, 61).

V samotnom Ríme bol podľa písomných zmienok autorom prvého amfiteátra istý *C. Trebonius Curio*, ktorý ho nechal postaviť niekedy medzi rokmi 59 – 52 pred Kr. (*Brothers 1989*, 114; *Enc. Brit. 1910a*, 891; *Richardson 1992*, 6). Hodný zmienky je najmä pre opis, ktorý je možné nájsť v diele *Historia Naturalis* od Plinia Staršieho. Antický autor uvádza, že amfiteáter bol postavený ako dve drevené divadlá chrbtom k sebe, kde sa mohli naraz konať samostatné podujatia. V prípade organizovania gladiátorských bojov však bolo možné obe divadlá otočiť o 180° na mieste tak, že stáli hľadiskami oproti sebe (javiskové budovy bolo možné odtiahnuť), čím vytvorili amfiteáter (Plin. *HN*. XXXVI. xiv.). Je však potrebné dodať, že o dôveryhodnosti tejto informácie odborná literatúra značne pochybuje (*Brothers 1989*, 114; *Enc. Brit. 1910a*, 891).

Po tomto architektonickom skvoste bolo v Ríme postavených viacero menších amfiteátrov (*Richardson 1992*, 6, 11), no až cisár Vespasian (69 - 79 po Kr.) nariadil

výstavbu tzv. *Amphitheatrum Flavium* (**Obr. 15**). Išlo o vôbec najväčší amfiteáter antiky (*Richardson 1992*, 9) s rozmermi 188 x 156 m a kapacitou medzi cca 45 000 až 55 000 divákov (*Brothers 1989*, 117).

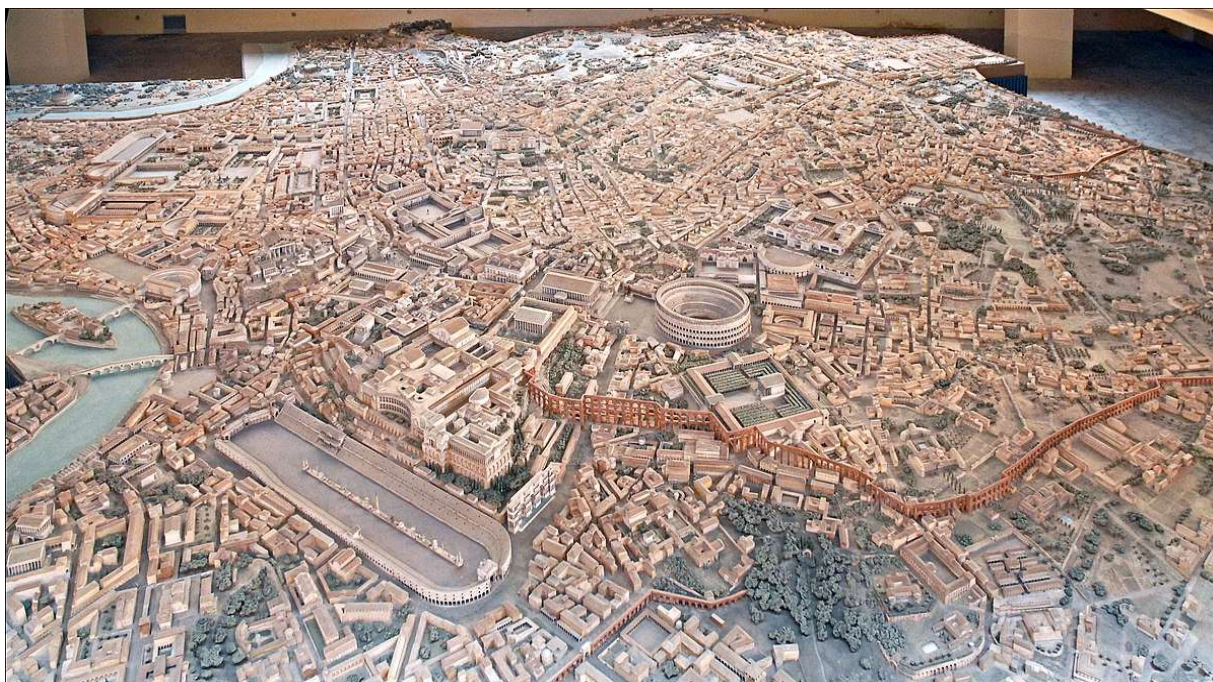
Obr. 15: Súčasný stav stavby *Amphitheatrum Flavium* – Rím. Autor: JaroslavPetrek, @petrekfoto, Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0.

Budova mala štyri poschodia a prepracovaný systém vstupov, výstupov, schodísk a vnútorných koridorov, ktoré efektívne zvládali nápor ľudí. Vonkajšiu stenu amfiteátra Flaviovcov dekorovali rady stĺpov a oblúkov v štyroch poschodiach. Prvé poschodie zdobilo 80 oblúkov ohrazených dóorskymi stĺpmi, druhé poschodie rovnaký počet oblúkov s iónskymi stĺpmi, tretie s korintskými stĺpmi a na najvyššom poschodí mohol vstupujúci divák vidieť nezdobené kamenné panely oddelené pilastrami s korintskou hlavicou, ktoré držali vrchnú rímsu stavby (*Brothers 1989*, 117). Jednoduchá, no vysoko praktická a pôsobivá architektúra v kombinácii s kolosálnymi rozmermi budovy spôsobili, že Rím nepotreboval ďalší amfiteáter až do 3. storočia po Kr. (*Richardson 1992*, 6-7). Amfiteátre však vieme nájsť i mimo Itálie. Tento typ architektúry bol rozšírený po celom západe Rímskej ríše od Británie (Silchester, Cirencester) cez Germániu (Trier), Gáliu (Paríž, Nîmes), Ilyrikum (Pula) a Hispániu (Mérida) až po severnú Afriku (El Djem). Vo východnom Stredomorí silne ovplyvnenom gréckou kultúrou sa však amfiteáter nikdy neuchytil.

Výnimku potvrdzujúcu pravidlo tvorí amfiteáter v Korinte, keďže bol po jeho zničení znovu-vybudovaný Rimanmi. Tak isto Gortyna na Kréte, pretože išlo o administratívne centrum ostrova pod rímskou nadvládou (Brothers 1989, 113-114, 171-175; Raddato 2021) či Pergamon a Anazarbus v Malej Ázii, no je to len zanedbateľný počet oproti západu. Dôvod na tento nepomer bol jednoduchý. Východné Stredomorie využívalo na gladiátorské boje otvorené priestranstvá, divadlá či *stadia*, vďaka čomu zrejme nevznikla potreba preniesť tento rímsky prvok na východ (Yegül/Favro 2019, 298-299, 682). Autor A. J. Brothers zároveň vo svojej publikácii poukazuje na vysvetlenie tohto javu hypotézou, podľa ktorej „viac kultúrny“ grécky svet na východe Stredomoria nikdy nenašiel veľkú záľubu v gladiátorských bojoch, vďaka čomu na organizovanie týchto podujatí stačili aj menšie priestory. Autor však sám dodáva, že dôkazy potvrdzujúce toto tvrdenie neexistujú (Brothers 1989, 124, poz. 11). Grékov však s istotou uchvátili iné podujatia, a to konkrétne tie organizované v budove s názvom *circus*. Samotné pomenovanie pochádzajúce z gréckeho „*kirkos*“, teda „kruh“ (Enc. Brit. 1910c, 390) a zrejme bol inšpirovaný architektonicky podobnou gréckou budovou, tzv. hipodrómom. Rovnako ako amfiteáter, aj *circus* slúžil na verejné podujatia pre masu divákov, a to primárne pre preteky vozatajov, na ktoré bola celá stavba aj prispôbena. V Rímskej ríši išlo o vysoko obľúbený šport, ktorý podľa A. J. Brothersa hraničil až s mániou (Brothers 1989, 120,122). Základným prvkom celej stavby bola vyrovnaná jazdecká dráha pre vozy. Súťažiaci pretekali dookola dlhého, obdĺžnikového „ostrova“ v strede vyrovnanej plochy, tzv. *spina* (vždy ľavotočivo). Na oboch koncoch tohto nízkeho múru boli vztyčené skupiny troch stĺpov – *metae* (Brothers 1989, 122; Harris

1968, 113; Richardson 1992, 82), ktoré mali jasne vyznačovať jeho konce (Enc. Brit. 1910c, 390). *Spina* bola bohato zdobená dekoráciami ako sochy, obelisky, stĺpy, svätyne a pod. Jazdeckú dráhu samozrejme obkolesovala *cavea*, teda hľadisko, no len z troch strán. Jeden z užších koncov ostal otvorený za účelom štartovacej brány, vďaka čomu nabral pôdorys celej budovy tvar značne predĺženého písmena U (Brothers 1989, 122; Richardson 1992, 82). Okrem toho slúžil otvorený koniec budovy aj ako priestor pre dočasné ustajnenie koní a vozov, tzv. *carceres*. Rímsky *circus* bol v provinciách zároveň dokladom cisárskej prítomnosti, keďže bol postavený takmer všade, kde mal cisár rezidencie (Akyürek 2021, 4).

Dobre zachovaných exemplárov tohto typu budovy ale nanešťastie nie je veľa (Brothers 1989, 120-122). Za vôbec prvý a zároveň aj najväčší *circus* antiky bol už podľa dobových autorov považovaný *Circus Maximus* v Ríme (Obr. 16). Historik Livius vo svojom diele informuje, že priestor na neskoršiu kolosálnu budovu nechal vymedziť už rímsky kráľ Tarquinius Priscus (616 – 579 pred Kr.). V priestore *Circus Maximus* boli už za jeho vlády organizované preteky koní a boxerské zápasy (Livius. *Ab urbe con.* I. xxxv. 8-9; Brothers 1989, 122). V priebehu storočí bol tento priestor rekonštruovaný a modernizovaný, no dôležitá zmena celej budovy sa pripisuje najmä Caesarovi, ktorý *circus* nechal rozšíriť na ohromných 621 m do dĺžky a 118 m do šírky s kapacitou v hľadisku až 150 000 divákov. Na prelome letopočtov mal teda *Circus Maximus* už svoju kolosálnu podobu s hľadiskom rozdeleným na 3 horizontálne časti a 12 *carceres* na ustajnenie a zároveň vypúšťanie vozatajov do arény (Akyürek 2021, 2; Richardson 1992, 84-85; Bartolini 2023, viii).

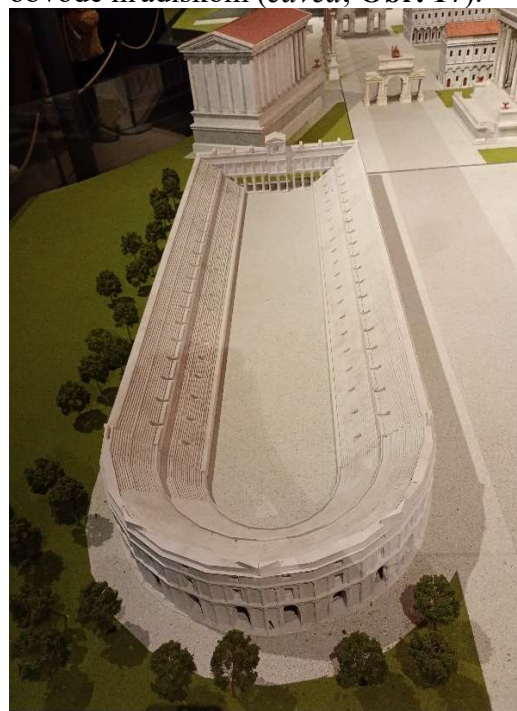

Obr. 16: Model antického Ríma s dominantným *Circus Maximus* v spodnej časti fotografie.
 Autor: Jean-Pierre Dalbéra, Wikimedia Commons, CC BY 2.0.

Východné Stredomorie používalo pod vplyvom gréckej kultúry pomenovanie hipodrómu („*hippos*“ – „kôň“, „*drómos*“ – „bežecká dráha“), ktorý bol architektonicky aj funkčne veľmi podobný a je doložený vo významných východných mestách ako Alexandria, Antiochia, Berytos, Nikomédia, Thessaloniki či Tyros. Všetky tieto hipodrómy sú datované do 3. storočia po Kr. začínajúc vládou Septimia Severa (193 - 211 po Kr.) až po obdobie tetrarchie (293 - 305 po Kr.). V danej dobe sa čoraz viac cisárov presúvalo na východ a zároveň stavalo rezidencie v spomenutých mestách. Za samostatnú zmienku stojí hipodrómu v Konštantínopole, vybudovaný za Septimia Severa (193 - 211 po Kr.) a prebudovaný počas samovlády Konštantína I. (324 - 337 po Kr.) Architektonicky bola celá budova vernou kópiou vyššie opísaného *Circus Maxima* v Ríme, keďže Konštantínov „Nový Rím“ na východe mal svojou veľkoleposťou konkurovať starému hlavnému mestu ríše (Akyürek 2021, 1, 4-6, 8).

Zmenšenou a upravenou verziou vyššie opísaného typu budovy bolo tzv. **stadium**, teda uzatvorená bežecká dráha (Richardson 1992, 83). Samotný názov vychádza

z gréckej miery vzdialenosti *stade* (cca 184 m), čo bola presná dĺžka tejto dráhy. Z gréckej kultúry vychádza aj samotná architektúra, keďže preteky bežcov na vzdialenosť 1 *stade* sa organizovali už v Olympii (Enc. Brit. 1911b, 750). Pôdorysne išlo o rovnú dlhú dráhu lemovanú po obvode hľadiskom (*cavea*; Obr. 17).

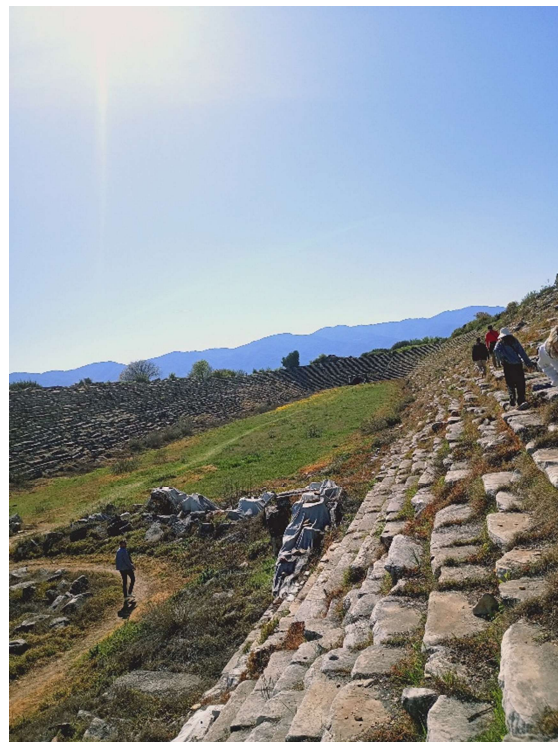
Obr. 17: Model budovy *stadium* z múzea v Izmiere. Autor: D. Andrej.

Chýbala však stredová *spina*, ktorou disponoval *circus* (Richardson 1992, 82). V Rímskej ríši bolo *stadium* rozšírené najmä vo východnom Stredomorí (Ward-Perkins 1970, 54), no aj v Ríme nechal cisár Domitian (81 – 96 po Kr.) vybudovať jednu budovu tohto druhu. Výzorom išlo o pomerne konzervatívnu stavbu svojej doby, postavenú z kombinácie tehál, malty a travertínu s dekorovaním vonkajšej steny tradičnými ozdobnými stĺpmi. Autor J. B. Ward-Perkins zároveň tvrdí, že išlo o „dvojposchodovú verziu Kolosea“, upravenú do predĺženej podoby (Ward-Perkins 1970, 74), keďže systém vstupov a východov bol prebraný z amfiteátra Flaviovcov (Richardson 1992, 83).

Pri bližšom zameraní sa na východné Stredomorie je možné nájsť oveľa viac príkladov rímskych *stadiorum*, než na západe. Tento typ stavby vieme nájsť v rímskom Korinte, Nyse, Magnesii nad Menandrom (Obr. 18), Afrodisias – s nezvyčajným hľadiskom tiahnucim sa dookola celej arény a vstupmi len v podobe tunelov (Obr. 19), Perge, Sardách, Selge, Aezane či Arycande, hoci v poslednom prípade len v skrátenej, 120 m dlhej verzii (Yegül/Favro 2019, 569, 610, 617-618, 621, 682).

Obr. 18: *Stadium*, súčasný stav – Magnesia nad Menandrom. Autor: D. Andrej.

Obr. 19: *Stadium* s hľadiskom zo všetkých štyroch strán a tunelom určeným na vstup do objektu, súčasný stav – Afrodisias. Autor: D. Andrej.

Vo východnom Stredomorí totiž v rímskej dobe sčasti plnili funkciu iba slabo zastúpených amfiteátrov, kvôli čomu sa v ich priestoroch okrem športových podujatí organizovali i gladiátorské súboje, boje so zvieratami (*venetores*) či rôzne náboženské i civilné ceremónie (Yegül/Favro 2019, 682).

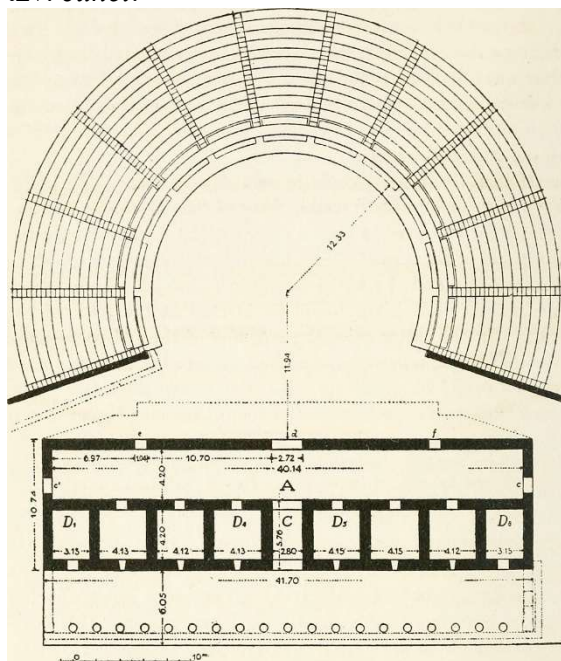
Podobne ako politicko-obchodné budovy, aj stavby určené na masové podujatia na východe Rímskej ríše narazili na silnú vlastnú tradíciu architektúry, ako to vidíme v prípade amfiteátrov, ktoré grécka kultúra odmietla. Naopak *circus* a *stadium* prevládali najmä na východe a boli zväčša výnimkou v západnom svete.

Budovy určené na predstavenia

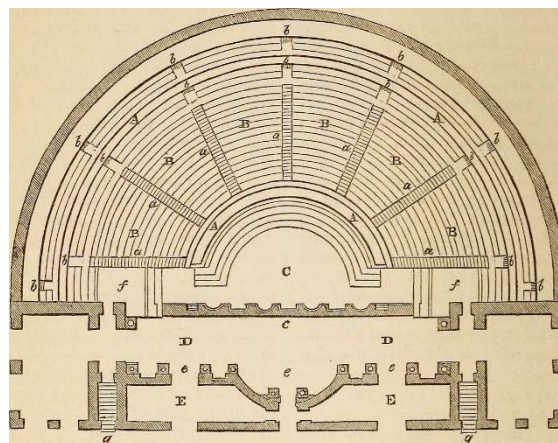
Starovekí Rimania samozrejme neobľubovali len súboje gladiátorov či preteky vozatajov. Neodmysliteľnou súčasťou rímskej verejnej architektúry sú i divadlá a ich menšie verzie, tzv. *odea*, určené pre viac intelektuálnu formu zábavy.

Divadlo, latinsky *theatrum*, vychádza z gréckeho *theatron*, v preklade „miesto na sledovanie“ (Sear 2006, 1). Ako už z názvu vyplýva, išlo o miesto verejných predstavení vychádzajúce z gréckej kultúry. Rimania si ho však upravili (Obr. 20) pre vlastné potreby (Vitruvius sa pomerne detailne venuje opisu správneho plánovania výstavby divadla), čím sa dá rímske divadlo pomerne jednoducho rozoznať od svojho gréckeho originálu (Richardson 1992, 380; Vit. *De. Arch.* V. vi. 1-9). Architektonicky sa každé divadlo skladalo z troch základných častí, a to: hľadisko (*cavea*), orchestra (*orchestra*), a javisková budova (*scaenae frons*). Tieto tri prvky boli (na rozdiel od gréckeho divadla) spojené a vytvorili tak jednotnú štruktúru celej verejnej budovy (Kolon/Daňová 2024, 13, 16).

Najväčšou časťou divadla bolo stupňovité hľadisko presne polkruhového pôdorysu (Brothers 1989, 103), rozdelené na časti vertikálne aj horizontálne. Vertikálne členenie pomocou schodísk tvorilo sekcie, tzv. *cunei*.

A

B

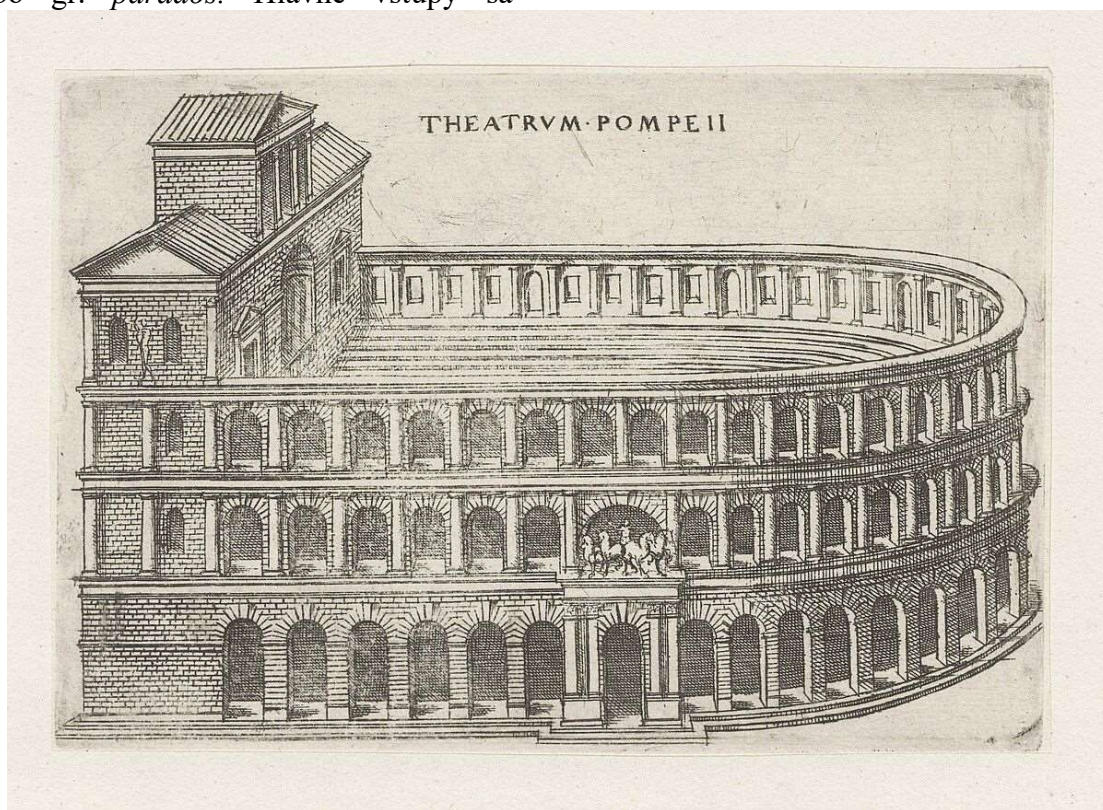
Obr. 20: Rozdiel v pôdoryse gréckeho (A) a rímskeho (B) divadla. Autor (A): Flickinger 1918, 112, fig. 60; Autor (B): Rich 1849, 654.

V nižšej časti hľadiska ich bolo 4 až 6 s tým, že vo vyššej časti stupňujúceho sa priestoru sa ich počet zdvojnásobil. Toto ale platí pre divadlá západných provincií. Na východe sa i v dobe rímskej architektúra držala gréckej tradície, vďaka čomu bolo hľadisko rozdelené na 5, 7 či 9 *kerkides* (gr. názov pre *cunei*) a vo väčších divadlách až na 11 či 13 sekcií. Horizontálne členenie (pomocou širokých koridorov, tzv. *praecinctiones*) spravidla vytvorilo tri časti – *suma cavea*, *media cavea* a *ima cavea*, teda horná, stredná a dolná časť. Východné divadlá si naopak udržali svoje delenie na zvyčajné 2 časti, a to *epitheatron* a *theatron*. Vo vrchnej časti hľadiska sa v rímskych divadlách ešte zvykla ťahať zastrešená kolonáda stĺpov, teda *porticus* (Sear 2006, 2-3).

Orchestra bol polkruhový priestor medzi hľadiskom a javiskovou budovou. Rimania ju zväčša doplnili o oltáre alebo čestné miesta pre špeciálnych hostí (Sear 2006, 7; Brothers 1989, 103). S javiskom sa spájajú 2 výrazy a to *proscenium* a *pulpitum*. Prvé pomenovanie zrejme zahŕňa javisko ako celok, niekedy vrátane javiskovej budovy za ním. Druhé naopak označuje len vrchnú časť javiska, teda pódium alebo platformu, kde sa vystupovalo (Sear 2006, 7). Vitruvius v súvislosti s hľadiskom upozorňuje, aby nebolo vyššie, než 5 rímskych stôp (1 rímska stopa = 296 mm),

aby senátori sediaci v orchestre nemali zlý výhľad (Vitr. *De. Arch.* V. vi. 2; Skinner 1967, 93). Pozadie javiska tvorila budova *scaenae*, teda javisková budova s priečelím zvaným *scaenae frons*. Išlo o honosnú, bohato dekorovanú a najmä vysokú budovu niekedy presahujúcu i výšku hľadiska (hoci Vitruvius radí, aby bola v rovnakej výške, ako strecha kolonády na vrchnom obvode hľadiska) a tromi či piatimi vstupmi na javisko. Jej úlohou bolo dotvárať pozadie pre hercov a zároveň symbolicky vymedzovať vonkajší priestor od vnútorného (Kolon/Daňová 2024, 16; Vitr. *De. Arch.* V. vi. 4). Ideálna šírka budovy mala byť podľa Vitruvia dvojnásobok priemeru orchestry pred ňou (Vitr. *De. Arch.* V. vi. 6). Poslednou dôležitou časťou divadla boli vstupy, lat. *aditus maximus* alebo gr. *parados*. Hlavné vstupy sa

nachádzali na bokoch divadla oproti sebe, medzi hľadiskom a javiskovou budovou (Sear 2006, 6), no rímske divadlá mali vstavané aj menšie vstupy a systémy chodieb a vnútorných schodísk popod hľadisko, aby bol presun divákov čo najefektívnejší (Kolon/Daňová 2024, 16). Z Ríma poznáme niekoľko príkladov honosných divadiel z konca 1. storočia pred Kr. až 1. storočia po Kr. Ako prvý nechal kamenné rímske divadlo postaviť Pompeius Veľký (106 - 48 pred Kr.) medzi rokmi 55 – 52 pred Kr. (Llyord 2013; Richardson 1992, 380). *Theatrum Pompeii* alebo *Theatrum Pompeianum* (Obr. 21) bolo aj napriek neskoršej výstavbe ďalších divadiel považované za najdôležitejšiu stavbu svojho typu v hlavnom meste ríše, čomu zodpovedal jeho výzor a rozmery.

Obr. 21: *Theatrum Pompeii* na vyobrazení od Jacquesa Androueta z roku 1584.
Autor: Rijksmuseum, Wikimedia Commons, CC0 1.0.

Hľadisko dokázalo usadiť cca 11 000 ľudí, ktorí mali výhľad na 95 m širokú javiskovú budovu s vnútornými polkruhovými výklenkami pre bočné vstupy a štvorcovým výklenkom pre hlavný vstup. Súčasťou *scaenae frons* bola bohatá sochárstva

výzdoba a množstvo *porticum* v jej zadnej časti (Vitruvius ako dôvod výstavby týchto zastrešených kolonád v blízkosti divadiel udáva možnosť úkrytu pre divákov pred náhlym dažďom), zatiaľ čo za hľadiskom sa tiahla široká ulica. Vďaka tomu bolo

Theatrum Pompeii pevnou súčasťou rušnej zástavby Ríma (Richardson 1992, 384-385; Vitruvius. *De Architectura*. V. ix. 1). Za zmienku rozhodne stojí i divadlo postavené na príkaz Caesara, no dokončené až Augustom (27 pred Kr. – 14 po Kr.) v roku 13 pred Kr. (Richardson 1992, 380). *Theatrum Marcelli* bolo s kapacitou 13 000 divákov len o niečo väčšie, než jeho predchodca. Vyznačovalo sa ale pôdorysne zložitou a najmä bohato zdobenou javiskovou budovou a detailným dekorovaním vonkajšej fasády, ktorým sa inšpiroval aj neskorší amfiteáter Flaviovcov (Richardson 1992, 382-383).

Netreba však zabúdať ani na východné Stredomorie, výnimočné pre svoju vlastnú architektúru divadiel. Pre východ bolo divadlo nielen miestom na herecké vystúpenia, ale i množstvo iných verejných podujatí, vrátane bojov s divými zvieratami (Yegül/Favro 2019, 297). Keďže v Grécku a Malej Ázii existovala silná tradícia divadiel ešte predtým, než sa dostali pod rímsku nadvládu, nebolo pre Rimanov potrebné stavať množstvo nových budov. Zvyčajne sa rekonštruovali pôvodné grécke divadlá do sčasti rímskej podoby. Vďaka tomu si divadlá na východe pod nadvládou

Ríma vytvorili vlastný kombinovaný štýl s typicky grécky členeným hľadiskom (len 2 horizontálne časti), ktoré malo viac než 180° uhol, no s už viacposchodovou a bohato zdobenou rímskou *scaenae frons*. Takýto „grécko-rímsky“ štýl rekonštruovaných divadiel vieme nájsť priamo v Malej Ázii na miestach ako Efezos (Obr. 22), Milétos (Obr. 23), Myra, Selge, Side, Perge, Hierapolis (Obr. 24), Aezami (Aristodimou 2005, 4-5) Stratonikea, Halikarnassos, Nysa (Obr. 25) a mnoho ďalších.

Rovnako ako pri iných verejných budovách opísaných vyššie, aj v prípade divadiel sa na východe podmanenom západom prispôsobila západná architektúra tej východnej.

Funkčne podobná, no zároveň odlišná stavba bolo tzv. *odeum* (Obr. 14), odvodené z gréckeho pomenovania *odeion*. Architektonicky išlo o zmenšené a zastrešené divadlo určené najmä na recitovanie, prednášky, hudobné súťaže a koncerty. Už podľa opisu organizovaných podujatí je zrejmé, že *odeum* bolo určené skôr pre intelektuálnu vrstvu obyvateľstva, čo sa odrážalo i vo veľkosti týchto budov.

Obr. 22: Divadlo, súčasný stav – Efezos. Autor: J. Buraľová.

Obr. 23: Divadlo, súčasný stav – Milétos. Autor: D. Andrej.

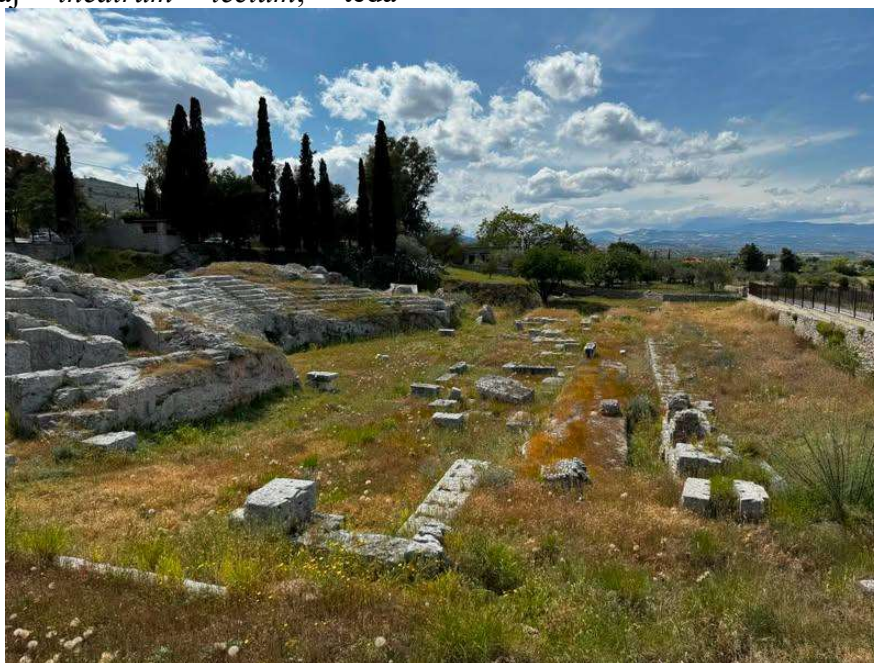
Obr. 24: Divadlo, súčasný stav – Hierapolis. Autor: B. Bujková.

Obr. 25: Divadlo, súčasný stav - Nysa. Autor: D. Andrej.

Priemerná kapacita hľadiska bola medzi 1000 až 1500 ľudí. Okrem tejto pomerne malej veľkosti bola oproti divadlu najväčším rozdielom strecha. Tá musela byť podporená, kvôli čomu bolo *odeum* obštvorené a uzatvorené stenou štvorcového pôdorysu. Dobře zachovaným príkladom takejto stavby je *odeum* v Pompejách, nazývané aj *theatrum tectum*, teda

zastrešené divadlo (*Brothers 1989*, 111-112). Dôvod na zastrešenie bol najmä pre lepšiu akustiku počas rôznych recitačných či hudobných vystúpení (*Enc. Brit. 1911a*, 4). Druhým variantom bolo nezastrešené *odeum*, vďaka čomu išlo doslovne o zmenšenú verziu divadla ako napríklad v Korinte (**Obr. 26**).

Obr. 26: Nezastrešený *odeum*, súčasný stav – Korint. Autor: M. Daňová.

Grécko a celé východné Stredomorie bolo zároveň miestom, kde sa koncentrovala výstavba týchto budov. Aj preto je z Ríma (vďaka antickým zdrojom) známe len jediné *odeum*, postavené za vlády Domitiana (81 – 96 po Kr.) s odhadovanou kapacitou až 7000 ľudí (Brothers 1989, 111-112; Bartolini 2023, viii; Richardson 1992, 276).

Pri bližšom zameraní sa na územie Malej Ázie môžeme tieto „malé divadlá“ nájsť na lokalitách ako Afrodisias, Efesos (Obr. 27), Patara (Yegül/Favro 2019, 114, 592) Sillyon či Termessos, kde sa *odea* nachádzali v bezprostrednej blízkosti divadiel (Brothers 1989, 112). V súvislosti s Gréckom neopomeníme ani významné Aténske *odeum* zo 70. rokov 2. storočia po Kr. *Odeum* Heroda Attica, oficiálne pomenované *odeum Regillia* je pre bádateľov záhadou najmä preto, že nemá žiadne vnútorné nosné stĺpy, ktoré by držali masívnu strechu. Podľa antických zdrojov ale *odeum* s určitou zastrešením bolo (Yegül/Favro 2019, 590, 592), kvôli čomu bádateľ G. Izenour prišiel s kompromisom, podľa ktorého bolo len čiastočne zastrešené hľadisko a javisková budova (Izenour 1992, 137; Yegül/Favro 2019, 592).

Obr. 27: *Odeum*, súčasný stav – Efesos.
Autor: D. Andrej.

Masové podujatia i intelektuálne koncerty teda zapríčinili, že po dobu existencie Rímskej ríše boli naďalej budované, rekonštruované a najmä navštevované divadlá a *odea*, vďaka čomu pôvodne grécke typy stavieb prežili až do konca antiky.

Budovy určené na relax/vzdelanie

Rimania okrem politiky, obchodovania či hromadných podujatí využívali verejné priestory aj na oveľa pokojnejšie aktivity, ako relax a staranie sa o hygienu v kúpeľoch či študovanie v knižniciach.

Dokonalým príkladom stavby s takýmto zameraním sú *thermae* (z gréckeho *thermai*, v preklade horúce pramene), teda verejné kúpele (Richardson 1992, 385; Rich 1875, 184). Tie boli doslova symbolom rímskeho životného štýlu a to dokonca do takej miery, že ich Rimania zaradzovali (spolu s vínom a pohlavným stykom) medzi potešenia, ktoré „robia život hodný žitia“, v latinčine „*vitam faciunt*“ (Miklánková 2019, 3). Okrem zlepšovania hygieny mali totiž návštevníci týchto komplexov v ich priestoroch možnosť športovať, rekreovať či dokonca vzdelávať sa. Dôležitá bola aj ich sociálna stránka, pretože navštevovať kúpele znamenalo stretávať sa s množstvom ľudí a riešiť všetko od „*susedských klebiet po diskutovanie o biznise*“ (Yegül 1992, 30). Je však vhodné podotknúť, že Vitruvius rozlišuje mužské a ženské priestory v kúpeľoch (Vitr. *De. Arch.* V. x. 1). Archeologicky ich dokážeme nájsť nielen v mestách po celom rímskom území, ale i v rámci priestoru vojenských táborov v ríši a dokonca aj za jej hranicami. V Ríme sa objavujú od konca 3. storočia pred Kr. (Vlček 2005, 182) v podobe menších budov, ktoré sa počas obdobia neskorej republiky intenzívne šírili po celej Rímskej ríši (Savani 2017, 4). Až od vlády cisára Augusta (27 pred Kr. - 14 po Kr.) sa začal trend výstavby mohutných komplexov verejných kúpeľov pre masové využívanie. Vitruvius ale rovnako ako pri iných verejných stavbách upozorňuje, aby bola rozloha kúpeľov prispôbená počtu

obyvateľov mesta (Vitr. *De. Arch.* V. x. 4). Architektonicky sa všetky kúpele mali skladať z rovnakých hlavných typov miestností, a to: šatňa (*apodyterium*), miestnosť so studenou vodou (*frigidarium*), miestnosť s teplou vodou (*tepidarium*) a miestnosť s horúcou vodou (*caldarium*), zvyčajne rozmiestnené tak, aby do nich bolo možné zaradom vstupovať (Savani 2017, 4; Bartolini 2023, viii). Pre zohrievanie častí kúpeľov s horúcou vodou bol nutný systém vykurovania horúcim vzduchom pod podlahou (*hypocaustum*) z miestnosti zvanej *praefurnium* (Vlček 2005, 184; Savani 2017, 93). To mohlo zohrievať i saunu, alebo podľa Vitruvia „potný kúpeľ“ (Vitr. *De. Arch.* V. x. 5). Okrem samotných priestorov na kúpeľ mohol byť komplex

thermae vybavený knižnicami, priestormi na prednášky či kolonádami a promenádami, čím nadobudol podobnú funkciu ako grécke *gymnasia* (Yegül 1992, 30).

Z histórie tohto druhu stavby je vhodné spomenúť, že prvé veľké verejné kúpele nechal v Ríme postaviť Marcus Agrippa (žil 64/62 – 12 pred Kr.). Charakteristickým prvkom týchto kúpeľov bola centrálna miestnosť prekrytá kupolou s priemerom 25 m (Richardson 1992, 386-387), čo celému komplexu dodalo určitú úctyhodnosť. Za zmienku z oblastí Ríma, okrem iných komplexov ako kúpele Nera, Tita a Trajana (Yegül 1992, 137, 139, 142) stoja tzv. Caracallove kúpele, originálne *Thermae Antoninianae* (Obr. 28).

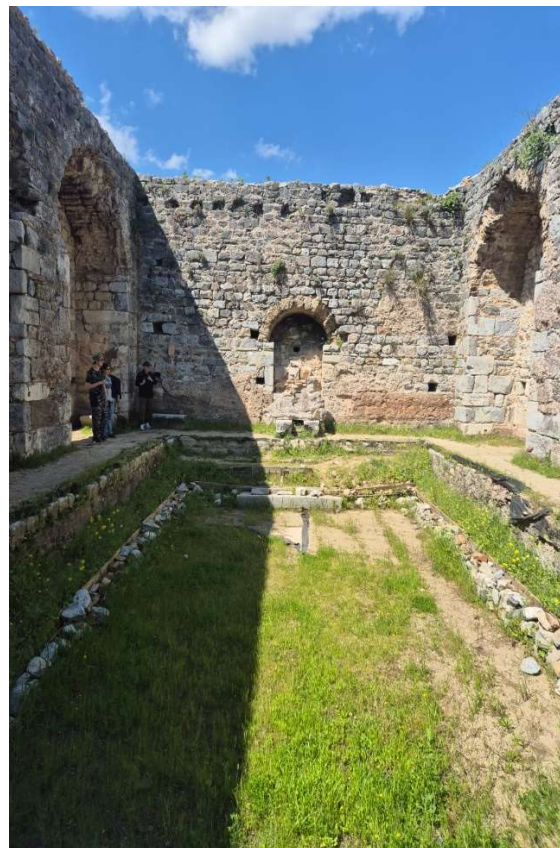
Obr. 28: Súčasný stav Caracallových kúpeľov, tzv. *Thermae Antoniniane* – Rím.)
Autor: Vyacheslav Argenberg, Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0.

Datovanie začiatku výstavby tohto komplexu je neisté. Začalo sa buď na príkaz Septimia Severa (193 - 211) v roku 206 (Yegül 1992, 152) alebo až na začiatku vlády jeho syna Caracallu (211 - 217). S určitosťou ale vieme, že *thermae* boli verejnosti sprístupnené v roku 216 po Kr. (Richardson 1992, 387; Bartolini 2023, viii). Tento mohutný projekt v súčasnosti nesie titul druhých najväčších verejných kúpeľov antiky, hneď po neskoroantických

kúpeľoch Diokletiana. S rozlohou 120 000 m² mali kapacitu pre 1600 návštevníkov (Yegül 1992, 146, 164). Samotná stavba kúpeľov (120 x 220 m), ktorú obkolesovalo *porticum* s radom obchodov, bola pôdorysne komplikovaná a tvorilo ju množstvo malých i veľkých miestností (vrátane knižnice), hál, kolonád a točitých schodísk na balkóny, druhé poschodie a strechu. Medzi najdôležitejšie časti komplexu patril obdĺžnikový bazén

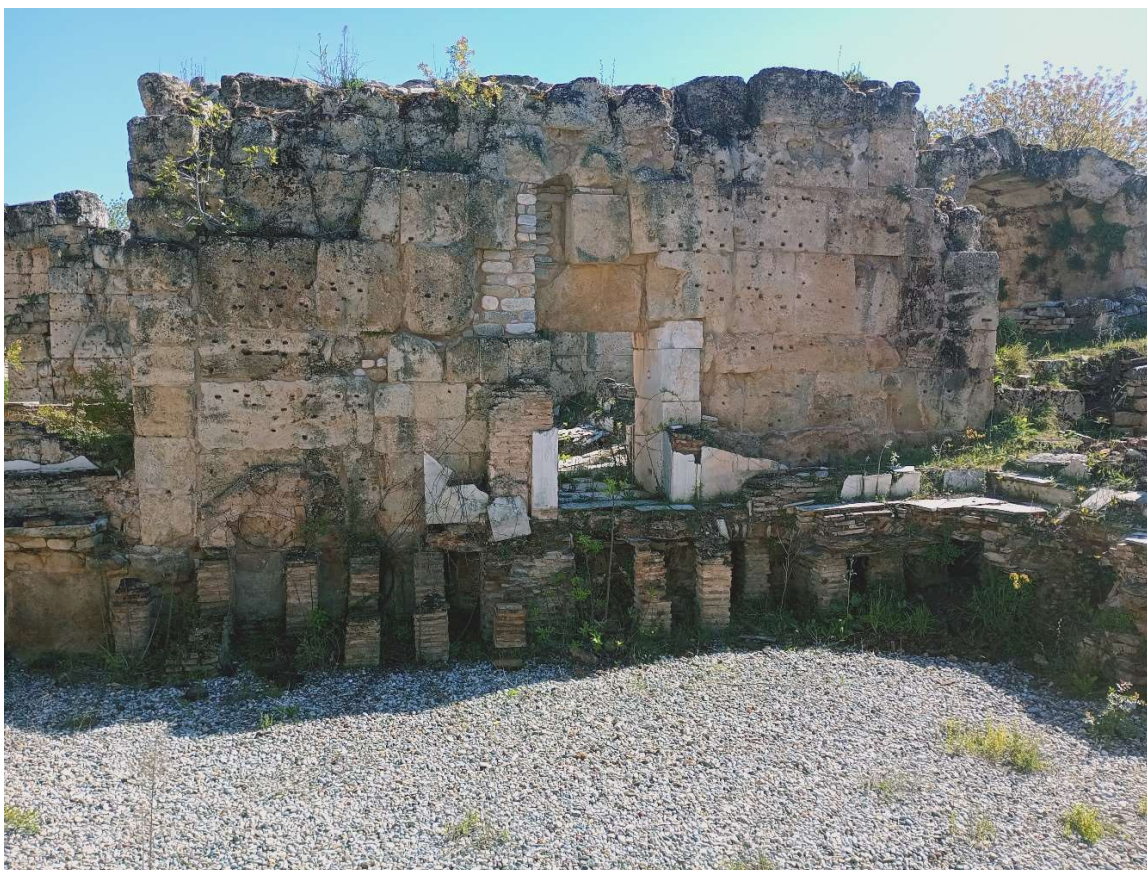
(*natatio*), ku ktorému sa dalo dostať zo šatní (*apodyterium*) nachádzajúcich sa na kratších stranách. S bazénom susedilo z juhu široké *frigidarium*, tak i malé *tepidarium* a nakoniec *caldarium* kruhového pôdorysu zakryté kupolou s priemerom 35 m. Samozrejme nesmela v objekte chýbať bohatá mozaiková výzdoba, mramorové dláždenie či honosné sochy ako známy Hercules Farneský, Achilles a Troilos, Farneský býk, kolosálna Aténa, Viktória a Menáda či busta Antonina Pia a socha Caracallu (Yegül 1992, 149-150, 154-155, 158).

Na východe ríše však opäť dochádzalo k synkretizmu rímskej a gréckej architektúry. Preto v cisárskej dobe najmä v Malej Ázii vznikali akési hybridné budovy spájajúce v sebe prvky gréckeho *gymnasia* a rímskych *thermae*. Rozlohou i honosnosťou vedeli konkurovať západným cisárskym kúpeľom, no funkčne spájali rímske kupolovité miestnosti vybavené kúpeľmi s otvorenými priestormi obohnanými kolonádami (*palaestra*) určenými na štúdium, fyzický tréning i kultúrne obohatenie, na čo slúžilo práve grécke *gymnasium*. Štýlovo je pomerne jednoducho badateľným rozdielom medzi západnými a východnými kúpeľmi využívanie kruhového či polkruhového pôdorysu miestností a zaoblených výklenkov, pretože zatiaľ čo západ Rímskej ríše tieto prvky využíval pomerne často, východné kúpele sa (s výnimkou tých v Sardách) pridržiavali pravouhlých tvarov miestností. Okrem kúpeľov v Sardách nesmieme opomenúť kúpele Vergilia Capita v Miléte (**Obr. 29**), pretože ide o jedinečný príklad kombinovania rímskej a gréckej architektúry. Samotné kúpele, vztýčené v 1. pol. 1. storočia po Kr. boli totiž len pristavané k už existujúcemu gréckemu *gymnasiu* zo začiatku 2. storočia pred Kr. (Yegül 1992, 250-251, 254-256).

Obr. 29: Interiér kúpeľov, súčasný stav – Milétoš. Autor: J. Buraľová.

Medzi ďalšie výnimočné „hybridné“ kúpele Malej Ázie patria *thermae* v Efeze postavané v rámci objektu prístavu, ktorých súčasť tvoril tzv. *porticus* Verulana, teda 200 x 240 m rozsiahly *gymnasion*. Podobné kúpele vieme nájsť i na lokalitách Thermessus, Laodicela, Hierapolis či Afrodisias (**Obr. 30**), súčasťou ktorých bol dlhý *porticus* interpretovaný aj ako zastrešená *basilica*. V mestách Ankara, Alexandria Troas či Pergamon vieme nájsť ďalšie príklady antických kúpeľov, v poslednom prípade dokonca nezvyčajne asymetrických rozmerov (Yegül 1992, 272-273, 276, 278, 282, 288). Tieto „hybridné“ stavby sú, podobne ako divadlá, skvelým príkladom kombinovania tradičných vplyvov Grécka s novými vplyvmi Ríma vo východnom Stredomorí.

Obr. 30: Systém podlahového vykurovania (*hypocaustum*) v kúpeľoch – Afrodísias. Autor: D. Andrej.

Z východného Stredomoria sa do Ríma dostala aj posledná z nami vybraných verejných budov, konkrétne *bibliotheca*, a to už v 2. storočí pred Kr., kedy v hlavnom meste ríše začali vznikať súkromné knižnice. Prvá verejná knižnica Ríma (*Bibliotheca Atrio Libertatis*) bola vybudovaná medzi rokmi 38 – 29 pred Kr. Do 4. storočia po Kr. postavil Rím až 28 alebo 29 verejných knižníc (Boyd 1915, 3; Hoşgör s. 5-6) a množstvo ďalších sa nachádzalo v provinciách. Je síce otázne či mala prístup do knižníc len vyššia, vzdelaná vrstva obyvateľstva alebo išlo o priestory plne prístupné verejnosti, ktorá okrem štúdia či čítania mohla vyhľadávať knižnice pre pohľad na vystavené umelecké diela, stretnutia či prednášky. Práve tejto druhej možnosti napovedá fakt, že knižnice boli priestrané budovy s veľkými halami, širokými hlavnými vchodmi a množstvom vystaveného umenia ako sochy, obrazy, portréty či dôležité starožitnosti, ktoré by vedeli zaujať aj negramotného návštevníka.

Autor M. Nicholls teda na základe týchto faktorov vyslovuje názor, že ak by verejné knižnice slúžili len malému percentu obyvateľstva, nebolo by potrebné vynakladať tak veľké náklady a čas na ich honosnú výstavbu (Nicholls 2013, 262-264). Z Ríma doposiaľ vieme názvy deviatich verejných knižníc, z ktorých je vhodné menovať *Bibliotheca Porticus Octaviae*, *Bibliotheca Domus Tiberianae* či *Bibliotheca* na *Forum Traiani* (Bayd 1915, 3). M. Nicholls k týmto budovám pripočítava aj knižnicu v rámci objektu Augustovho paláca na Palatíne, hoci v tomto prípade je otázne, do akej miery boli ľudia vpúšťaní do jej priestorov (Nicholls 2013, 265-266). Zo spomenutých knižníc je zrejme najznámejšia *Bibliotheca* na *Forum Traiani*, originálne *Bibliotheca Ulpia* (Obr. 31). Išlo o 2 budovy s rozmermi 18 x 14 m, ktoré stáli oproti sebe na Trajanovom fóre – jedna budova uschovávala grécku literatúru, druhá rímsku/latinskú (Bayd 1915, 18-19).

Obr. 31: Model jednej z dvoch budov knižnice na *Forum Traiani* – Rím. Autor: Cassius Ahenobarbus, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0.

Z knižníc postavených v období Ríma v provinciách je nepochybne najznámejšia Celsova knižnica v Efeze (**Obr. 32**) zo začiatku 2. storočia po Kr., preslávená najmä pre svoju bohatú vonkajšiu výzdobu (*Nicholls 2013, 268*).

Obr. 32: Knižnica, súčasný stav – Efez. Autor: D. Andrej.

Podrobnejšie sa opisu tejto stavby venuje samostatný príspevok v zborníku. Na západnom pobreží vieme okrem Efezu nájsť známu knižnicu ešte aj v antickej Nyse (**Obr. 33**).

K ďalším známym provinčným budovám tohto druhu patrí Rogatiova knižnica v severo-africkom Timgade z 3. storočia, ktorú stavitelia vsadili priamo do centra mesta. Knižnica je opisovaná ako elegantná budova s polkruhovou vnútornou

miestnosťou a špirálovitými stĺpmi (*Nicholls 2013, 271-272*). Z oblasti pevninského Grécka sú zasa známe dve knižnice priamo z Atén, a to Pantanaiova knižnica z obdobia vlády Trajana (98 - 117 po Kr.), dekorovaná sochami personifikácií diel *Ilias* a *Odysea* a len o niečo mladšia, luxusne zdobená knižnica cisára Hadriana (117 - 138 po Kr.) s monumentálnym vstupom a uzavretým zastrešeným stĺporadím. Obe knižnice boli v Aténach umiestnené na rušných miestach plných ďalších verejných budov, a teda aj množstva ľudí, čo opäť raz podporuje teóriu, že boli prístupné širokej verejnosti (*Nicholls 2013, 271-273; Bartolini 2023, viii*).

Kúpele a knižnice teda predstavovali úplne odlišnú formu verejných budov, než tie v predošlých skupinách. Boli to miesta určené na oddych, štúdium a rekreáciu, nie na zábavu či obchod. Keďže ale išlo o antický Rím, ani na týchto miestach „pokoja“ nechýbala silná socializácia a bohatá výzdoba mozaikami, maľbami a sochami, financovaná z truhlíc zámožných úradníkov či priamo cisárov.

Obr. 33: Knižnica, súčasný stav – Nysa. Autor: D. Andrej.

Záver

Predložený príspevok ponúkal exkurz rímskou verejnou architektúrou určenou na rôzne „odvetia“ verejného života Rimanov. Okrem značnej rôznorodosti účelov a teda aj architektúry stavieb postavených pre verejnosť tento príspevok poukázal aj na viditeľné rozdiely medzi západnou a východnou časťou Rímskej ríše. Mnoho

prvkov verejných budov totiž na východe vychádzalo z vlastnej, gréckej tradície a odmietli sa prispôbiť rímskej architektúre alebo naopak, západ neprejavil väčší záujem o niektoré typicky grécke verejné budovy. To spôsobilo, že verejná architektúra východu a západu sa počas doby nadvlády Rímskeho impéria v mnohých prípadoch líšila úplne alebo vytvorila špecifický kombinovaný „grécko-rímsky“ štýl verejnej architektúry. Mimo samotný výzor týchto stavieb je nutné zamerať sa aj na ich vplyv a význam. Obyvatelia ríše nenavštevovali verejné budovy/komplexy budov len kvôli politickým/administratívnym záležitostiam či obchodu. Práve naopak. Väčšina z vyššie uvedených príkladov bola zameraná na

zábavu, relax, cvičenie, socializovanie či vzdelávanie sa. Rimanovia tieto možnosti oddychu s obľubou využívali, vďaka čomu sa navštevovanie verejných budov (napr. kúpeľov či amfiteátrův) stalo neodmysliteľnou súčasťou životného štýlu Rimanov. Rovnako tak aj bohatý výber lokálnych i importovaných produktů určených na predaj či zapájanie sa do lokálnej politiky miest patrilo medzi aktivity obyvateľov ríše. Verejné budovy v antickom Ríme teda neboli len stavbami. Išlo o zhmotnené doklady pestrého a bohatého verejného života Rimanov od Hispánie, cez Britániu a severnú Afriku, až po Malú Áziu a oblasti Blízkeho východu.

Zoznam zdrojov:

Primárne zdroje

<i>Iuv. Saturae</i>	Iuvenalis: <i>Satura X</i> . Latinský prepis: Otto Jahn. Berlín. APVD Weidmannos, 1886
<i>Livius. Ab urbe con</i>	Titus Livius: <i>Ab Urbe Condita</i> (History of Rome) Preklad: Rev. Canon Roberts. New York. E. P. Dutton and Co., 1912
<i>Plin. HN.</i>	Plinius Starší: <i>Historia Naturalis</i> (The Natural History) Preklad: J. Bostock - H. T. Riley. Londýn: Taylor and Francis, 1855
<i>Vitr. De. Arch.</i>	Vitruvius: <i>De Architectura</i> (The Ten Books on Architecture) Preklad: Morris Hicky Morgan. Cambridge. Harvard University Press / Londýn. Humphrey Milford: Oxford University Press, 1914

Internetové zdroje

<i>Aristodimou 2005</i>	G. Aristodimou: Theatres in Asia Minor. Encyclopedia of the Hellenistic World, Asia Minor. Dostupné online: http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=6932 [cit. 21.03.2025]
<i>Bell 2020</i>	M. Bell: Bouleterion. Oxford Classical Dictionary. Dostupné online: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.8112 [cit. 29.03.2025]
<i>Cartwright 2015</i>	M. Cartwright: „ <i>Vitruvius</i> “ – Definiton: World History Encyclopedia, 2015 [online]. Dostupné na internete: https://www.worldhistory.org/Vitruvius/ [cit. 28.02.2025]
<i>Cartwright 2016</i>	M. Cartwright: „ <i>Herod the Great</i> “ – Definiton. World History Encyclopedia, 2016 [online]. Dostupné na internete: https://www.worldhistory.org/Herod_the_Great/ [cit. 01.03.2025]

Hoşgör D. Hoşgör: The Function of the Libraries in the Ancient World: From Hellenistic Beginnings to the Late Republican and Imperial Libraries of Rome. Publikované len na Academia.edu. Dostupné online:

https://www.academia.edu/26247843/The_function_of_the_Libraries_in_the_Ancient_World_From_Hellenistic_Beginnings_to_the_Late_Republican_and_Imperial_Libraries_of_Rome [cit. 28.03.2025]

Llyord 2013 J. Llyord: „Pompey“ – Definition. World History Encyclopedia, 2013 [online]. Dostupné na internete: <https://www.worldhistory.org/pompey/> [cit. 28.02.2025]

„Public building“ Dictionary [online]. Public building – Definition: Collins English Dictionary [online]. Dostupné na internete: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/public-building> [cit. 28.02.2025]

Raddato 2021 C. Raddato: Roman Amphitheatre of Augusta Emerita (Mérida, Spain). World History Encyclopedia, 2021 [online]. Dostupné na internete: <https://www.worldhistory.org/image/13887/roman-amphitheatre-of-augusta-emerita-merida-spain/> [cit. 11.03.2025]

Sekundárne zdroje

Akyürek 2021 E. Akyürek: *The Hippodrome of Constantinople*. Cambridge. Cambridge University Press, 2021.

Arnold 1993 C. Arnold: Ephesus. In: *Dictionary of Paul and his Letters*. Leicester. Downer's Grove: InterVarsity Press, 1993, 249–253.

Bartolini 2023 M. Bartolini: *Roman Emperors. Guide to the Men who Ruled the Empire*. Yorkshite. Pen and Sword Military, 2023.

Boyd 1915 C. E. Boyd: *Public Libraries and Literary Culture in Ancient Rome*. Chicago. The University of Chicago Press, 1915.

Brothers 1989 A. J. Brothers: Buildings for Entertainment In: I.M. Barton (ed.): *Roman Public Buildings*. Exeter. University of Exeter, 1989, 97–126.

Carter 1989 J. Carter: Civic and Other Buildings. In: I.M. Barton (ed.): *Roman Public Buildings*. Exeter. University of Exeter, 1989, 31–66.

DeLaine 2024 J. DeLaine: *Roman Architecture*. Oxford. Oxford University Press, 2024.

Dodge 1987 H. Dodge: The Brick Construction in Roman Greece and Asia Minor. In: S. Macready/F. Hugh Thompson (eds.): *Roman Architecture in the Greek World*. London. The Society of Antiquaries of London, 1987, 106–116.

Enc. Brit. 1910a Encyclopaedia Britannica - „Amfitheatre“. 11th Edition. Vol. 1 (A to Androphagi). Cambridge. Cambridge University Press, 1910, s.891-893.

Enc. Brit. 1910b Encyclopaedia Britannica – „Basilica“. 11th Edition. Vol. 3 (Austria, Lower to Bisectrix) Cambridge. Cambridge University Press, 1910, s.470-476.

Enc. Brit. 1910c Encyclopaedia Britannica – „Circus“. 11th Edition. Vol. 6 (Châtelet to Constantine). Cambridge. Cambridge University Press, 1910, s.390-391.

Enc. Brit. 1910d Encyclopaedia Britannica – „Forum“. 11th Edition. Vol. 10 (Evangelical Church Conference to Francis Joseph I). Cambridge. Cambridge University Press, 1910, s.729.

Enc. Brit. 1911 Encyclopaedia Britannica – „Basilica“. 11th Edition. Vol. 3 (Austria, Lower to Bisectrix). Cambridge. Cambridge University Press, 1911, 470–478.

Enc. Brit. 1911a Encyclopaedia Britannica – „Odeum“. 11th Edition. Vol. 20 (Ode to Payment of Members). Cambridge. Cambridge University Press, 1911, s.4.

Enc. Brit. 1911b Encyclopaedia Britannica – „Stadium“. 11th Edition. Vol. 25 (Shuválov, Peter Andreivich to Subliminal self). Cambridge. Cambridge University Press, 1911, s.750.

Enc. Brit. 1911c Encyclopaedia Britannica – „Vitruvius“. 11th Edition. Vol. 28 (Vetch to Zymotic Diseases). Cambridge. Cambridge University Press, 1911, 150–151.

Farrington 1987 A. Farrington: Imperial Bath-Buildings in South-West Asia Minor. In: S. Macready/F. Hugh Thompson (eds.): *Roman Architecture in the Greek World*. London. The Society of Antiquaries of London, 1987, 50–59.

Fletcher 1946 B. Fletcher. *A History of Architecture on the Comparative Method*. New York. Charles Scribner's Sons, 1946.

Flickinger 1918 R. C. Flickinger: *The Greek Theater and its Drama*. Chicago. The University of Chicago Press, 1918.

Harris 1968 H. A. Harris: The Starting-Gate for Chariots in Olympia. In: *Greece and Rome*. Vol. 15, No. 2, 1968, 113–126.

Izenour 1992 G. Izenour: *Roofed Theaters of Classical Antiquity*. New Haven. Yale University Press, 1992.

Kolon/Daňová 2024 T. Kolon/M. Daňová: Vývoj antických divadiel a základná terminológia. In: *Antické divadlá*. Architectura Archaeologica Antica, Vol. VI. Trnava. Katedra klasickej archeológie, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, 2024, 13–18.

Lyttelton 1987 M. Lyttelton: The Design and Planning of Temples and Sanctuaries in Asia Minor in the Roman Imperial Period. In: S. Macready/F. Hugh Thompson (eds.): *Roman Architecture in the Greek World*. London. The Society of Antiquaries of London, 1987, 38–49.

Miklánková 2019 P. Miklánková: Úvod do architektúry rímskych kúpeľov. In: M. Daňová/T.Kolon (eds.): *Thermae et Balnea*. Architectura Archaeologica Antica, Vol. I. Trnava. Katedra klasickej archeológie, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, 2019, 3–8.

Mitchell 1987 S. Mitchell: Imperial Building in the Eastern Roman Provinces. In: S. Macready/F. Hugh Thompson (eds.): *Roman Architecture in the Greek World*. London. The Society of Antiquaries of London, 1987, 18–25.

Nicholls 2013 M. Nicholls: Roman Libraries as Public Buildings in the Cities of the Empire. In: J. König/ K. Oikonomopoulou/ G. Woolf (eds.): *Ancient Libraries*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013, 261–276.

Rich 1849 A. Rich: *The Illustrated Companion to the Latin Dictionary and Greek Lexicon*. London. Longman, Brown, Green and Longmans, 1849.

Rich 1875 A. Rich: Balneae. In: W. Smith (ed.): *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London. John Murray, 1875, 183–196.

Richardson 1992 L. Richardson: *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore/London. The John Hopkins University Press, 1992.

Roth/Roth Clark 2014 M. Roth/A. C. Roth Clark: *Understanding Architecture: Its Elements, History and Meaning*. New York/London. Routledge, 2014.

Savani 2017 G. Savani: *Rural Baths and Bathing: Socio-Cultural Interactions in the Romano-British Countryside*, Vol. 1 - Text. Dizertačná práca. Leicester. School of Archaeology and Ancient History, University of Leicester, 2017.

Sear 2006 F. Sear: *Roman Theatres. An Architectural Study*. New York. Oxford University Press, 2006.

Skinner 1967 F. G. Skinner: *Weights and Measures: Their Ancient Origins and Their Development in Great Britain up to A.D. 1855*. London: H.M. Stationary Office, 1967.

Thomson 1987 H. A. Thomson: The Impact of Roman Architects and Architecture on Athens 170 B.C – A. D. 170. In: S. Macready/F. Hugh Thompson (eds.): *Roman Architecture in the Greek World*. London. The Society of Antiquaries of London, 1987, 1–17.

Vlček 2005 P. Vlček: *Dějiny architektury pravěku a starověku*. Vybrané kapitoly. Praha. ČVUT, 2005.

Waelkens 1987 M. Waelkens: The Adoption of Roman Building Techniques in the Architecture of Asia Minor. In: S. Macready/F. Hugh Thompson (eds.): *Roman Architecture in the Greek World*. London. The Society of Antiquaries of London, 1987, 94–105.

Walker 1987 S. Walker: Roman Nymphaea in the Greek World. In: S. Macready/F. Hugh Thompson (eds.): *Roman Architecture in the Greek World*. London. The Society of Antiquaries of London, 1987, 60–71.

Ward-Perkins 1970 J. B. Ward-Perkins: *Roman Imperial Architecture*. New Haven/London. Yale University Press, 1970.

Williams II 1987 C. K. Williams II: The Refounding of Corinth: Some Roman Religious Attitudes. In: S. Macready/F. Hugh Thompson (eds.): *Roman Architecture in the Greek World*. London. The Society of Antiquaries of London, 1987, 26 –37.

Yegül 1992 F. K. Yegül: *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. Cambridge/Massachusetts/London. MIT Press, 1992.

Yegül/Favro 2019 F. K. Yegül/D. Favro: *Roman Architecture and Urbanism*. Cambridge. Cambridge University Press, 2019.

Urbanizmus a nálezy z agory v Smyrne

KATARÍNA PLAŠTIAKOVÁ

Predložený článok sa zaoberá agorou v antickej Smyrne (dnešný Izmir), ktorá predstavuje dôležitý príklad urbanistického helenistického centra. Na úvod ponúka prehľad dejín bádania a výskumov, ktoré sa na lokalite realizujú už od 19. storočia. Taktiež sa venuje zmienkam antických autorov, pričom väčší dôraz je kladený na významné nálezy antických graffiti a nápisov v pivnici Baziliky. Osobitná pozornosť je venovaná topografii priestoru a opisu jednotlivých štruktúr agory, ich architektonickému vývoju a funkcii. Tieto poznatky poskytujú cennú perspektívu urbanistickej koncepcie daného priestoru, ako aj celého mesta vo vzťahu k agore.

Kľúčové slová: agora, Smyrna, urbanizmus, bazilika, graffiti

Úvod

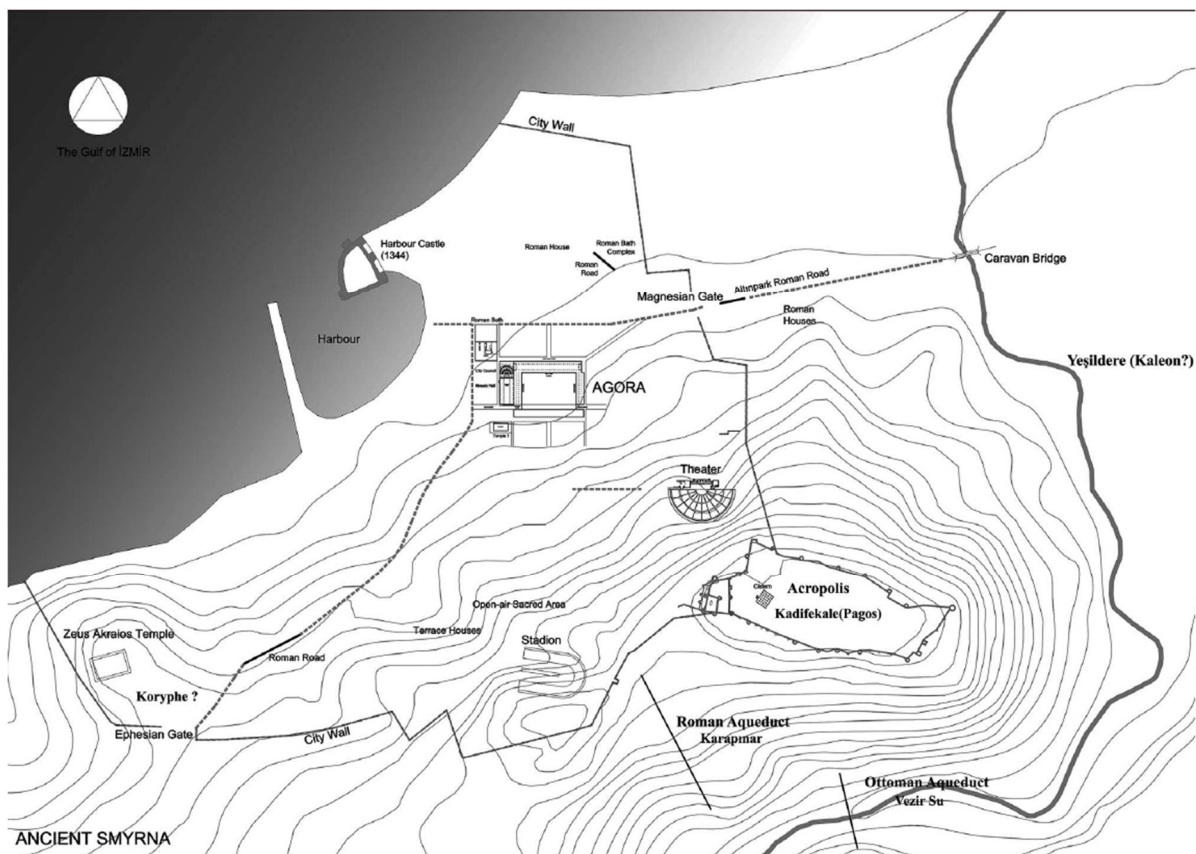
Mesto Smyrna, konkrétne tzv. Nová Smyrna, bola pravdepodobne založená Alexandrom Veľkým po zničení pôvodného staršieho mesta. Hoci Alexandrova účasť nie je spoľahlivo doložená, podľa Strabóna sa na znovu založení mesta podieľali minimálne jeho nástupcovia Antigonos I. Monofthalmos a Lysimachos (Strab. XIV, 1.37; Yolaçan/Ersoy 2018, 184). Pri výstavbe nového mesta prišlo k zmene jeho orientácie v rámci terénu a nové urbanistické centrum bolo strategicky vybudované na svahu vrchu Pagos, aby sa zabezpečila kontrola neďalekého prístavu (**Obr. 1**; Yüceer/Özyilmaz/Özyilmaz 2009, 449).

Významným priestorom v rámci Smyrny bola agora, ktorá zohrávala dôležitú úlohu v spoločenskom, politickom a pravdepodobne aj náboženskom živote

miestnych obyvateľov. Dnes je agora jednou z najzachovanejších častí antickej Smyrny, azda aj preto, že sa v byzantskom a osmanskom období využívala ako pohrebisko. Výskumy na lokalite prebiehajú už od 19. storočia, pričom ešte stále nie sú kompletne odkryté všetky budovy (Yolaçan/Ersoy 2018, 184-185; Yüceer/Özyilmaz/Özyilmaz 2009, 449-450).

Dejiny bádania

Moderné mesto Izmir sa nachádza približne na rovnakom mieste ako niekdajšia Smyrna. Tento fakt dlhodobo obmedzuje archeologický výskum, ako aj práce na samotnej agore. Časť východnej stoy a južná časť agory sú prevažne situované pod dnešným mestom (Bagnall et al. 2016, 3; Yolaçan/Ersoy 2018, 184-185, 191). História exkavačných prác na agore v Smyrne začala už v roku 1867. Tento priestor vtedy slúžil ako cintorín, v dôsledku čoho bol výskum limitovaný. Napriek tomu tu boli stále viditeľné zvyšky stĺpov, ktorých bázy sa odkryli počas tohto výskumu. Avšak práce neboli kvôli obmedzeniam nikdy dokončené a mnoho aspektov zostalo neidentifikovaných (Yüceer/Özyilmaz/Özyilmaz 2009, 450). Niekoľko rokov po založení Tureckej republiky sa začalo s novými výskumami, keďže mnoho cintorínov bolo premiestnených a priestor premenený na verejné parky (Yüceer/Özyilmaz/Özyilmaz 2009, 450). Medzi rokmi 1932-1941/1942 bol výskum obnovený pod vedením riaditeľa Izmirského múzea S. Kantara v spolupráci s F. Miltnerom a R. Naumannom (Miltner 1934; Naumann/Kantar 1943; Yolaçan/Ersoy 2018, 185).

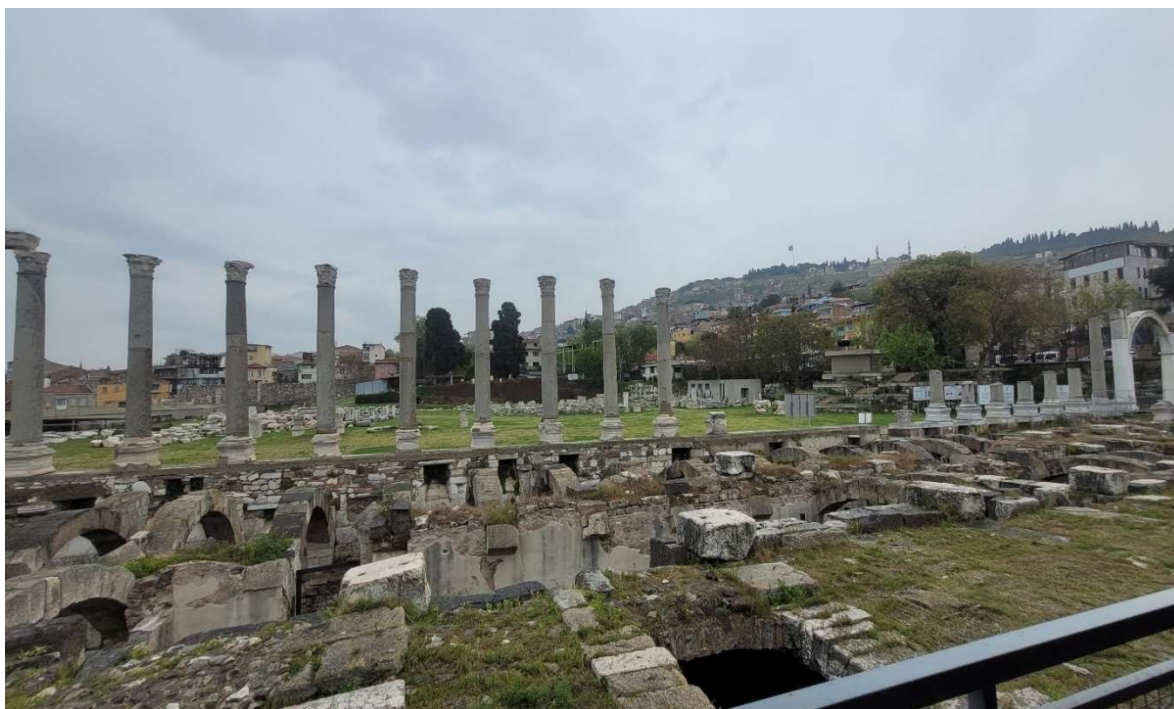
Obr. 1: Plán antickej Smyrny (Zdroj: Yolaçan/Ersoy 2018, 185, Fig. 2).

V rokoch 1943-1945 prebiehali pod vedením riaditeľa R. Duyurana. Postupne preskúmali severozápadnú oblasť agory, ktorá obsahovala časť západného portica, a časť tzv. Baziliky (Bagnall et al. 2016, 2; Duyuran 1945, 405). Nálezy boli vyčistené a o pár rokov neskôr reštaurované. Terénny výskum bol následne prerušený a obnovený až v roku 1996/1997 pod vedením Archeologického múzea v Izmire (Bagnall et al. 2016, 2; Yolaçan/Ersoy 2018, 185). V roku 2001 bol dokončený výskum západného portica a Baziliky (Bagnall et al. 2016, 2). Tieto výskumy pokračovali do roku 2005 pod vedením M. Taşlıalana a podieľal sa na nich aj Francúzsky inštitút anatólskych štúdií (Institut Français d'Études Anatoliennes; Taşlıalan/Drew-Bear 2005, 371; Yüceer/Özyilmaz/Özyilmaz 2009, 450). Od roku 2007 prebiehajú výkopové práce pod vedením A. Ersoya s podporou Ministerstva kultúry a turizmu

a Dokuz Eylül Üniversitesi (Ersoy/Önder 2011, 9; Yolaçan/Ersoy 2018, 185).

Stav zachovania a forma prezentovania agory v Smyrne

Dnes je priestor agory (Obr. 2) využívaný ako vonkajšie archeologické múzeum, pričom v niektorých častiach stále prebieha výskum (Çalışkan 2022, 87). Na Agore bolo uskutočnených niekoľko reštaurátorských prác a revitalizačných projektov Ministerstva kultúry v spolupráci s Metropolitnou samosprávou Izmiru (Bagnall et al. 2016, 2-3; Tatlıbaş/Karabağ 2019, 10). Dôležitým elementom boli aj zámerné demolácie niektorých mladších novovekých budov realizované Metropolitnou samosprávou. Cieľom bolo zjednodušiť prístup a vykonávanie archeologických výskumov (Bagnall et al. 2016, 2; Ersoy/Önder 2011, 9).

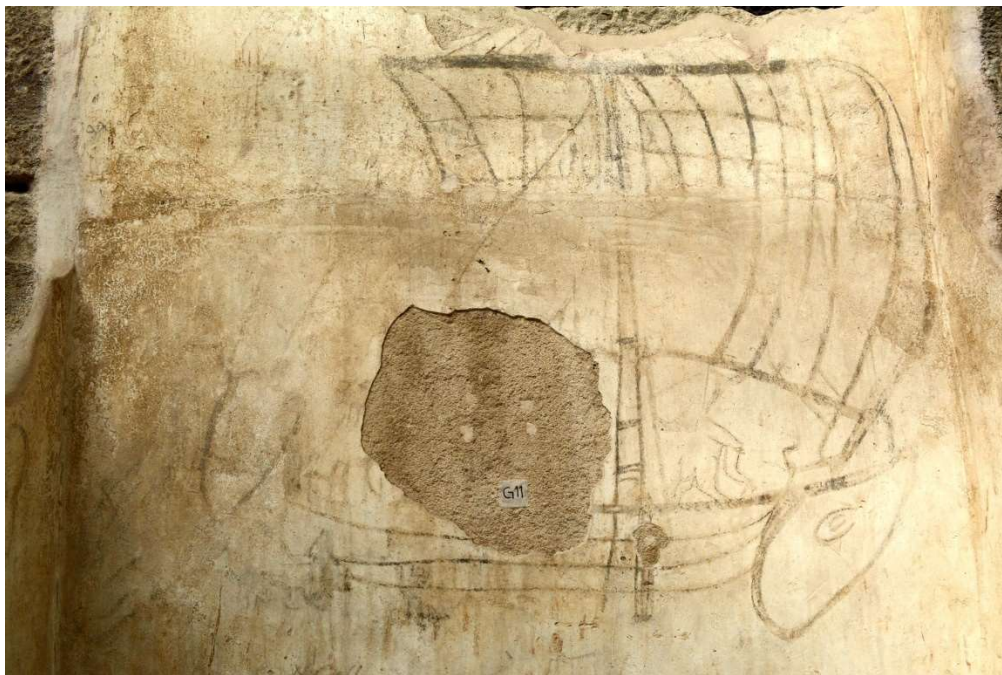
Obr. 2: Dnešný stav agory (Autor: K. Plaštiaková).

Samospráva mesta Izmir má v budúcnosti v pláne urobiť z lokality archeologický a historický park prístupný verejnosti (Çalışkan 2022, 87).

Antické zmienky

Antickí autori, ktorí spomínajú mesto Smyrna sa veľmi stručne vyjadrujú k jej urbanizmu. Strabón vo svojom diele *Geographica* opisuje Smyrnu ako najkrajšie zo všetkých iónskych miest (Strab. XIV, 1.37). Zaznamenáva aj jej polohu na planine v blízkosti prístavu. Taktiež sa zmieňuje o *gymnasiu*, knižnici a tzv. *Homeriu*, čo bol štvoruholníkový chrám s drevenou sochou Homéra. Mesto bolo rozdelené priamymi ulicami a cesty vydláždené kameňmi. Jediný problém, ktorý Strabón spomína je absencia odvodňovacieho systému pod cestami (Strab. XIV, 1.37). Priamo agoru zmieňuje grécky rečník Aelius Aristides vo svojom diele *Orationes*. Opisuje ju ako miesto na stretávanie ľudí a centrum pre sociálny, politický a kultúrny život. Okrem toho sa vyjadruje aj k samotnému mestu a opisuje jeho monumentálne budovy, symetriu, harmóniu a dokonalé proporcie jeho štruktúry (Aristid. Or. 2).

Okrem zmienok antických autorov sa zachovalo aj značné množstvo epigrafických pamiatok. Nálezy z agory v Smyrne dokonca predstavujú jednu z najväčších kolekcii antických gréckych *graffiti*, ktorá sa nachádza v pivnici Baziliky. *Graffiti* boli objavené pri výskume v roku 2003 a nachádzali sa najmä na severnej stene druhej lode. Väčšinu z nich možno datovať do obdobia medzi koncom 2. storočia po Kr. a začiatkom 4. storočia po Kr. Nápisy boli buď vyryté do samotnej steny alebo nakreslené štetcom, pričom najčastejšie sa používala čierna a červená farba. *Graffiti* sú obrazového, ale aj písomného charakteru. Najčastejšie sú zobrazovaní gladiátori alebo celé gladiátorské scény, nákresy lodí, prešmyčky a slovné hry a vyskytujú sa aj nápisy súvisiace s liečením očí, vyznania lásky a nápisy dokazujúce hrdosť občanov na mesto a jeho prestíž. Okrem toho je možné vidieť aj zopár portrétov, malieb zvierat, architektonických prvkov a geometrických motívov (Bagnall 2011, 7, 10; Bagnall et al. 2016, 21-24, 29-35, 39-40, 42, 47, 52-54; Ersoy et al. 2014, 22). Na obrázku (Obr. 3) môžeme vidieť jeden z mnohých nákresov lodí.

Obr. 3: Nákres obchodnej lode zo steny Baziliky na agore v Smyrne
(Zdroj: Roger. S. Bagnall, The Ancient Graffiti Project, CC BY-NC-SA 4.0).

Tento konkrétny je namaľovaný v čiernych obrysoch. Zároveň ide o jedno z najväčších *graffiti* lode v Bazilike s rozmermi 162 x 113 cm. Zobrazuje stredne veľkú jednostážňovú obchodnú loď. Tento typ plavidla sa zvykne z hľadiska chronológie zaraďovať do prvých storočí obdobia rímskeho cisárstva (Bagnall et al. 2016, 96; Taşlıalan/Drew-Bear 2006, 328-330). Ďalším pozoruhodným vyobrazením je napríklad mužský portrét namaľovaný červenou a čiernou farbou s rozmermi 20 x 27 cm (**Obr. 4**). Čierne línie slúžili pravdepodobne ako pomocné čiary. Je tu zobrazený muž s krátkymi vlasmi, dlhšou bradou a fúzami. Má dlhý rovný nos a veľké oči aj so zreničkami (Bagnall et al. 2016, 80).

V rámci zobrazovania gladiátorov môžeme spomenúť napríklad jednu gladiátorskú scénu, ktorá je nakreslená čiernou farbou (**Obr. 5**).

Obr. 4: Portrét muža zo steny Baziliky na agore v Smyrne (Zdroj: Roger. S. Bagnall, The Ancient Graffiti Project, CC BY-NC-SA 4.0).

Obr. 5: Scéna gladiátorského súboja zo steny Baziliky na agore v Smyrne
(Zdroj: Roger. S. Bagnall, The Ancient Graffiti Project, CC BY-NC-SA 4.0).

Toto vyobrazenie zachytáva gladiátorský súboj a celý výjav má rozmery približne 50 x 30 cm. Nachádzajú sa tu traja gladiátori, pričom jeden z nich scénu opúšťa a bol teda pravdepodobne už porazený. Zvyšní dvaja spolu bojujú – majú v ruke štít a krátky meč a sú v plnej zbroji. Napriek tomu, že gladiátor na ľavej strane je z veľkej časti vyblednutý, na druhom môžeme jasne vidieť celú jeho výzbroj (Bagnall et al. 2016, 283).

Mnohé obrazové scény vykazujú určitú výtvarnú zručnosť, ako napríklad už spomínaní gladiátori, ktorých proporcie sú anatomicke pomerne presné a je tu pozorovateľná aj jasná kompozícia priestoru pri zložitejších scénach. Koncom 2. a začiatkom 3. storočia sa začínajú objavovať aj nápisy späté s kresťanstvom (Bagnall et al. 2016, 36, 45).

Opis agory

Topografické vymedzenie

Agora je najlepšie zachovanou časťou antickej Smyrny, k čomu veľmi dopomohlo opätovné využitie týchto priestorov od 11. a 12. storočia ako byzantské a osmanské

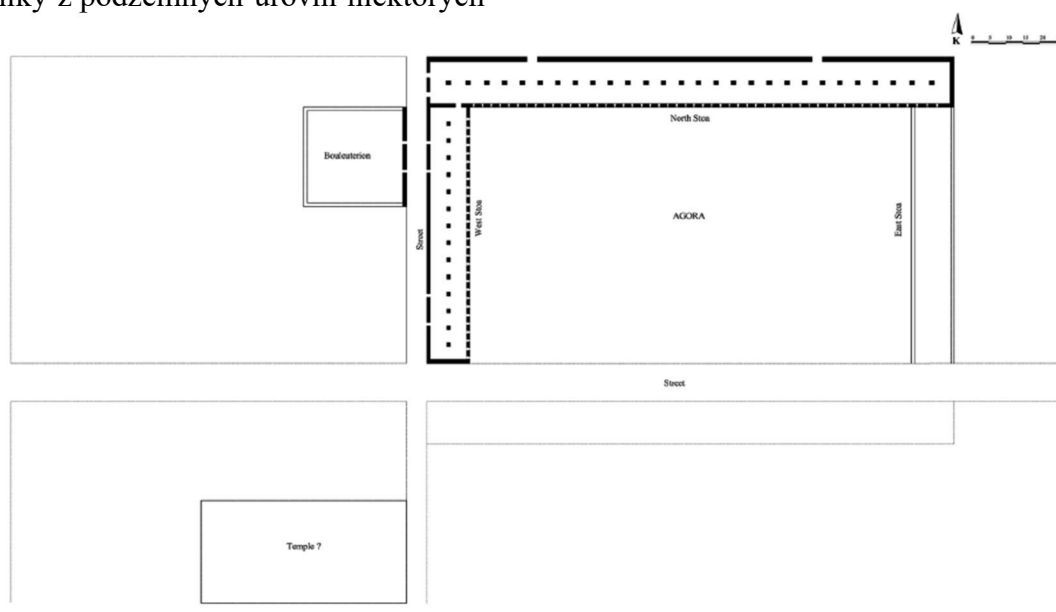
pohrebiská (Yolaçan/Ersoy 2018, 185; Yüceer/Özyılmaz/Özyılmaz 2009, 450). Nachádza sa približne v centre Smyrny, na ceste, ktorá vedie k prístavu (Obr. 1). Severozápadne od agory sa nachádzali rímske kúpele, ktoré boli vybudované až po zemetrasení v roku 177 alebo 178 po Kr. (Yüceer/Özyılmaz/Özyılmaz 2009, 449-450). Južne od nej sa priamo na svahu vrchu nachádzalo divadlo, *stadium* a niekoľko rímskych ciest. Je možné, že v jej blízkosti sa pôvodne nachádzali chrámy Nemesis a Tyché. Chrám Nemesis je spomínaný napríklad v legende o založení mesta. Avšak pre tieto chrámy zatiaľ neexistujú žiadne jednoznačné archeologické doklady (Kiliç 2014, 843; Yolaçan/Ersoy 2018, 184, 187, 192; Yüceer/Özyılmaz/Özyılmaz 2009, 449-450).

Chronologický vývoj lokality

Smyrna je helenistické mesto postavené približne na konci 4. alebo začiatku 3. storočia pred Kr. na západnom pobreží Anatólie. Krátko po jeho založení sa muselo začať aj s výstavbou alebo minimálne s využitím priestorov agory. Je to potvrdené

niekoľkými nálezmi, ktoré sa nachádzali na nádvorí a boli datované do 3. storočia pred Kr. Ide najmä o nálezy veľkého množstva keramických črepov čiernej glazovanej keramiky z podzemných úrovní niektorých

stôl. Najranejšia stavebná fáza agory (**Obr. 6**) je však dokázaná až od 2. storočia pred Kr. (*Taşlıalan/Drew-Bear 2005, 374; Yolaçan/Ersoy 2018, 185*).

Obr. 6: Plán agory z helenistického obdobia (Zdroj: *Yolaçan/Ersoy 2018, 186, Fig. 3*).

Druhá konštrukčná fáza spadá do 1. storočia po Kr. Kvôli spomínanému zemetraseniu bola veľká časť mesta zničená a následne prestavaná na rozkaz Marca Aurelia (*Çalışkan 2022, 84; Tatlıbaş/Karabağ 2019, 9-10*). Do tohto obdobia je zaradená aj posledná stavebná fáza, kedy agora nabrala svoju konečnú formu (*Yolaçan/Ersoy 2018, 188; Obr. 7*). Veľká časť pôvodných helenistických základov bola zničená a dnes je skúmaná najmä rímska fáza (*Çalışkan 2022, 85-86; Yüceer/Özyilmaz/Özyilmaz 2009, 450*). Najmladšie nálezy z agory sa datujú do 6. storočia po Kr., kedy bola opustená a opätovne využitá až v 11. alebo 12. storočí (*Yolaçan/Ersoy 2018, 185*).

Opis agory

Agora v Smyrne patrí do kategórie tzv. verejnej alebo politickej agory (*Çalışkan 2022, 86*). Podobnú môžeme nájsť napríklad v Efeze (*Steuernagel 2019, 93*). Charakteristická je práve tým, že je centrom verejného a náboženského života, čo naznačuje aj prítomnosť verejných budov

(Bazilika, *bouleuterion* alebo Mozaiková hala). Iným typom je komerčný alebo obchodný variant. Keďže agora v Smyrne sa nenachádzala v blízkosti prístavu, nie je považovaná za obchodnú (*Yüceer/Özyilmaz/Özyilmaz 2009, 450*).

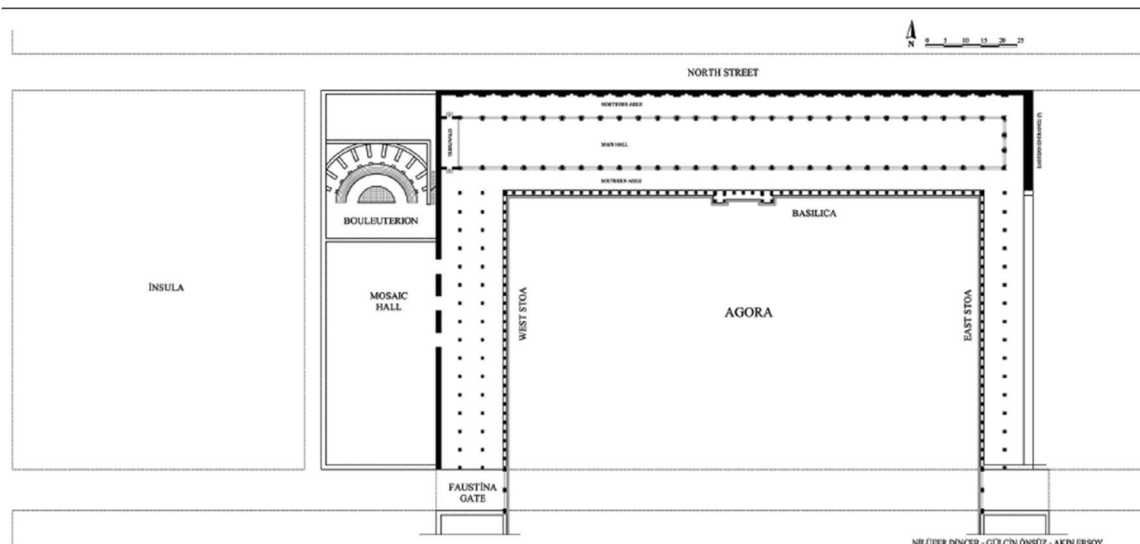
Areál mal obdĺžnikový pôdorys o rozlohe 85 x 130 m. V strede bolo voľné priestranstvo obkolesené budovami zo všetkých štyroch strán. Išlo o štyri *stoa*, pričom v súčasnosti sú viditeľné západná, východná a severná, kým južná sa stále nachádza pod dnešným mestom (*Yolaçan/Ersoy 2018, 185; Obr. 6*).

Všetky *stoa* boli pravdepodobne vybudované už v prvej stavebnej fáze agory. Každá z nich mala jedno poschodie a dve lode. Neboli to oddelené budovy, ale vytvárali súvislý priestor okolo centrálného voľného priestranstva. Severná *stoa* bola neskôr rozšírená na štyri lode a v jednej časti sa tiež nachádzal klenutý priechod. V druhej konštrukčnej fáze sa funkcia tejto budovy zmenila na Baziliku a začala byť využívaná na verejné účely (*Bagnall et al. 2016, 4, 18; Yolaçan/Ersoy 2018, 187*). Išlo o jednu z najväčších bazilík Malej Ázie

s rozmermi približne 161,4 x 29,3 m. Po zemetrasení mala dve poschodia a klenby. Na stĺporadia bol využitý červený kameň a na dekorácie mramor. Na prvom poschodí sa nachádzali stĺpy s iónskymi a kompozitnými hlavicami a druhé poschodie malo mramorové stĺpy s korintskými hlavicami (Bagnall et al. 2016, 4, 6, 17, 20; Yolaçan 2015, 288). Západná *stoa* bola po zemetrasení rozšírená na tri lode a zvýšená na dve poschodia. V tomto období sa prestavala aj východná *stoa*, ktorej výskum je však značne obmedzený (Tatlıbaş/Karabağ 2019, 10; Yolaçan/Ersoy 2018, 188, 191). Agora bola zároveň z troch strán ohraničená ulicami, pričom štvrtá ulica v južnej časti viedla cez nádvorie južnej *stoy*. Keďže sa agora nachádzala na svahu, západná a severná *stoa* boli vybudované na *cryptoporticu*, čo umožnilo vyrovnáť terén (Bagnall et al. 2016, 4; Yolaçan/Ersoy 2018, 185-187). Centrálné priestranstvo agory bolo vydláždené mramorom. Na jednej z ulíc, ktoré pretínali agoru, stála dvojité oblúčková

brána s portrétom buď Faustiny, manželky Marca Aurelia, alebo Crispiny, manželky cisára Commoda. Podľa tradície sa na druhej strane brány pravdepodobne nachádzal portrét samotného cisára. Išlo o gesto vďaka od obyvateľov Smyrny za pomoc pri prestavbe mesta po zemetrasení (Yolaçan/Ersoy 2018, 185, 191). Vyššie spomínané chrámy Nemesis alebo Tyché sa mohli teoreticky nachádzať v južnom sektore agory, ktorá by tým pádom mohla mať aj náboženský charakter. Túto teóriu podporuje napríklad prameň, ktorý podľa tradície vyvierať v južnej časti a mal byť súčasťou chrámu Nemesis. V prípade chrámu Tyché stojí za zmienku nález mramorového základového kameňa s portrétom samotnej Tyché, datovaný okolo roku 180 po Kr. Žiaľ táto zóna je najmenej preskúmaná z dôvodu existujúceho novodobého osídlenia (Kiliç 2014, 841, 846-848).

V západnej časti agory stál *bouleuterion* a vedľa neho bola neskôr vybudovaná tzv. Mozaiková hala (Mosaic Hall; Obr. 7).

Obr. 7: Plán agory z rímskeho obdobia (Zdroj: Yolaçan/Ersoy 2018, 190, Fig. 9).

Stará budova *bouleuterionu* sa prestala využívať v období po zemetrasení (177 alebo 178 po Kr.) a prebudovaní mesta. Malá časť z neho bola zakomponovaná do vedľajšej štruktúry, ale zvyšný priestor sa využil na výstavbu už spomínanej Mozaikovej haly. Išlo o jednoposchodovú

stavbu s rozmermi 35 x 60 m, ktorá mala päť lodí. Slúžila ako vstup do *bouleuterionu*, ale bola to tiež jedna z najbohatšie vyzdobených budov v meste a akási „križovatka“ celej agory, keďže mala vstupy zo všetkých štyroch strán. Jej názov je odvodený od podlahy, ktorú

prekrývali mozaiky v dvoch zachovaných vrstvách. Tá staršia je datovaná do 2. storočia po Kr., kým mladšia pochádza až z prelomu 4. a 5. storočia. Prvá vrstva bola poškodená požiarom a neskôr nahradená.

Mozaiku zdobia florálne aj geometrické motívy, na ktoré boli využité biele, čierne a jemne krémové až žlté *tesserae*, pričom veľmi zriedkavo sa mohla objaviť aj červená farba (**Obr. 8**).

Obr. 8: Zachované mozaiky z Mozaikovej haly (Zdroj: K. Plaštiaková).

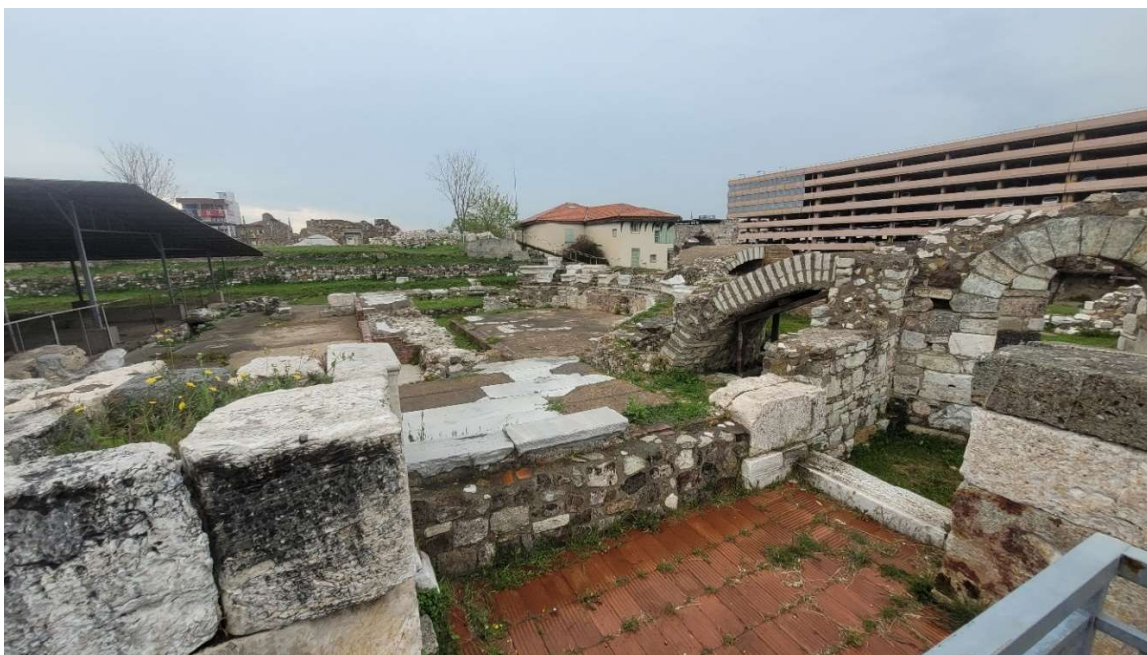
Strechu stavby niesli žulové korintské stĺpy. Samotný *bouleuterion* bol postavený severnejšie (**Obr. 9**). Nachádzala sa tu vyvýšená plošina na sedenie s kapacitou asi 400 ľudí (Yolaçan/Ersoy 2011, 17-19; Yolaçan/Ersoy 2012, 71-72, 75-76; Yolaçan/Ersoy 2018, 185, 188-189).

Záver

Agora v Smyrne predstavuje dôležitý príklad urbanistického plánovania v rámci helenistických rímskych miest Malej Ázie. Ako centrum verejného diania zohrávala kľúčovú úlohu vo vývoji štruktúry mesta a v politickom, spoločenskom, ekonomickom a pravdepodobne aj náboženskom živote obyvateľov. Jej prepojenie na hlavné komunikácie Smyrny odráža premyslené plánovanie celého

mesta. Priestor samotnej agory bol taktiež starostlivo usporiadaný a postupne prispôbovaný potrebám obyvateľov, čo odrážajú napríklad prestavby alebo zmeny funkcií jednotlivých budov, ako napríklad Bazilika alebo Mozaiková hala. Osobitnú hodnotu predstavujú zachované *graffiti* a epigrafické nálezy z pivnice Baziliky, ktoré poskytujú unikátny pohľad do každodenného života obyvateľov. Táto zbierka je výnimočná najmä svojim rozsahom a rôznorodosťou motívov.

Napriek snahám však stále nie je známa celá štruktúra a niektoré časti pravdepodobne naďalej skrývajú potenciálne zásadné informácie. K tomu sa postupne snažia dopracovať neustále prebiehajúce archeologické výskumy, avšak hlavným obmedzením zostáva poloha agory v srdci moderného Izmiru.

Obr. 9: Zvyšky bouleuterionu (Zdroj: K. Plaštiaková).

Zoznam zdrojov:

Primárne zdroje

Aristid. Or. Aelius Aristides. *Orationes*. W. Dindorf, Leipzig, 1829, [online], Dostupné online [09.03.2025]: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a2008.01.0588%3atext%3d20>.

Strab. Strabón. *Geographica*. Preklad: H. L. Jones, Harvard, 1924, [online], Dostupné online [09.03.2025]: < <https://topostext.org/work/144> >.

Sekundárne zdroje

Bagnall/Casagrande-Kim/Tanriver/Yolaçan 2016 R. S. Bagnall/R. Casagrande-Kim/A. Ersoy/C. Tanriver/B. Yolaçan. *Graffiti from the Basilica in the Agora of Smyrna*. New York, 2016.

Çalışkan 2022 M. Çalışkan. *Integration of Archaeological Sites with Urban Life in the Metropolitan City Centres: The Case of Agora of Smyrna/İzmir*, Vol. 1. İzmir, 2022.

Duyuran 1945 R. Duyuran. Türk Tarih Kurumu. Adına İzmir'de Namazgâh'ta 1944 Yılında Yapılan Kazıya Ait Kısa Rapor. In: *Belleten*, Vol. 9, Iss. 35, 1945, 405–409.

Ersoy/Önder 2011 A. Ersoy/M. Önder. *Antik Smyrna Seçilmiş Eserler ve Sikkeler. Selected Findings and Coins from Ancient Smyrna 2007-2009*. İzmir, 2011.

Ersoy/Alatepeli 2011 A. Ersoy/S. Alatepeli. Smyrna Agorası Mozaikli Yapı Mozaikleri. In: *Journal of Mosaic Research*, Vol. 4, 2011, 17–26.

Ersoy/Yolaçan 2012 A. Ersoy/D. Yolaçan. Smyrna Agorası Mozaikli Yapı Mozaik Döşemi Konservasyon Çalışmaları. In: *Journal of Mosaic Research*, Vol. 5, 2012, 71–80.

Ersoy/Kaya/Selçuk/Esen 2014 A. Ersoy/N. Kaya/S. Selçuk/V. Esen. Antik Smyrna/İzmir, 2011-2013. In: 36. *Kazi Sonuçlari Toplantisi*, Vol. 2, 2014, 17–34.

Kiliç 2014 M. Kiliç. The Cults of Nemesis and Tyche at Smyrna. In: *Belleten*, Vol. 78, 2014, 833–854.

Miltner 1934 F. Miltner. İzmir'de Roma Devrine Ait Forumda Yapılan Hafriyata Ait Rapor. In: *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, Vol. 2, 1934, 219–240.

Naumann/Kantar 1943 R. Naumann/S. Kantar. İzmir'de Roma Devrine Ait İyon Agorasında Yapılan Hafriyat Hakkında İkinci İhzarı Rapor. In: *Belleten*, Vol. 7, Iss. 26, 1943, 213–225.

Steuernagel 2019 D. Steuernagel. The Upper Agora at Ephesos: An Imperial Forum? In: *Novum Testamentum, Supplements*, Vol. 177, 2019, 93–107.

Taşlıalan/Drew-Bear 2005 M. Taşlıalan/T. Drew-Bear. Fouilles de l'agora de Smyrne: Rapport sur la Campagne de 2004. In: *Anatolia antiqua. Eski Anadolu*, Vol. 13, 2005, 371–434.

Taşlıalan/Drew-Bear 2006 M. Taşlıalan/T. Drew-Bear. Fouilles de l'agora de Smyrne: Rapport sur la Campagne de 2005. In: *Anatolia antiqua. Eski Anadolu*, Vol. 14, 2006, 309–361.

Tatlıbaş/Karabağ 2019 A. Tatlıbaş/N. E. Karabağ. Sustainable Preservation and Enhancement of Smyrna (İzmir) Agora West Stoa. In: *The 6th International Conference on Architecture and Built Environment S.Arch: Conference Proceedings*. Erlangen, 2019.

Yolaçan 2015 B. Yolaçan. Son Çalışmalar Işığında Smyrna Agora Bazilikası. In: *Smyrna/İzmir - Kazı ve Araştırmaları. I. Çalıştay Bildirileri*. Istanbul, 2015, 287–299.

Yolaçan/Ersoy 2018 B. Yolaçan/A. Ersoy. Transforming Public Spaces: The Agora of Smyrna, a Case Study. In: *Theatroeideis. L'immagine della città, la città delle immagini. Thiasos Monografie 11*, Vol. 2, 2018, 183–192.

Yüceer/Özyılmaz/Özyılmaz 2009 H. Yüceer/Ö. Özyılmaz/M. Özyılmaz. A Case Study on the Conservation of an Urban Archaeological Site: Conservation and Regeneration Project of Agora of Smyrna and its Surroundings. In: *SOMA 2007: Proceedings of the XI Symposium on Mediterranean Archaeology, Istanbul Technical University, 24-29 April 2007*. Oxford, 2009, 449–456.

Divadlo v Miléte

MARTINA KOŠKOVÁ

Nasledujúci článok predstavuje divadlo v meste Milétos v kontexte dejín mesta a okolitých stavieb. Hlavná časť príspevku sa zaoberá popisom jeho rímskej prestavby, ktorá sa zachovala najlepšie, hoci pôvodná stavba pochádzala z tretej štvrtiny 3. storočia pred Kr.

Kľúčové slová: divadlo, Milétos, Malá Ázia, prístavné mesto, *cavea*, *skéné*

Úvod

Milétos bolo svojho času jedným z najdôležitejších prístavných gréckych miest v Malej Ázii. Jeho dejiny zasahujú do mnohých období, od neolitu, cez helenizmus až po neskorú antiku. Mesto počas svojej existencie zažilo celú škálu konfliktov, no aj obdobie obchodného a kultúrneho rozmachu. Túto dôležitosť nám dokladá práve divadlo, týčiace sa nad antickým mestom.

Dejiny bádania

História výskumu Milétu siaha až do 19. storočia, konkrétne do roku 1873, kedy na mieste začal kopat' francúzsky archeológ O. Rayet. Jeho práca, ako prvý systematický terénny výskum, položila základy pre neskoršie bádanie. Výsledky svojej činnosti publikoval v spolupráci s A. Thomasom v dvojzväzkovom diele pod názvom „Milétos a Latmický záliv“ (*Milet et le golfe Latmique*) medzi rokmi 1877 až 1880 (Rayet 1877).

Na prelome 19. a 20. storočia sa výskumov v Miléte ujali nemeckí archeológovia J. Hülsen a T. Wiegand. Druhý z menovaných pracoval na odkryvoch v mene štátnych múzeí v Berlíne (*Staatliche Museen zu Berlin*) až do roku 1911. Jeho výskum nadviazal na predošlú prácu O. Rayeta a rozšíril ju o dôležité detaily a podrobné opisy už odkrytých stavieb. V tom istom

roku, pod záštitou Nemeckého archeologického inštitútu (*Deutsches Archäologisches Institut*), T. Wiegand publikoval svoje objavy v knihe „Milét: Výsledky vykopávk a výskumov od roku 1899“ (*Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899; Wiegand 1919*).

Všetky nasledujúce práce v Miléte boli krátko na to pozastavené rôznymi konfliktmi, ako prvá a druhá svetová vojna. V roku 1958 sa k odkryvom opäť vrátili nemeckí archeológovia, konkrétne archeológ G. Kleiner. Jeho práca sa venovala primárne ranej histórii mesta, no svoju pozornosť obrátil aj na časti, ktoré pred ním odkryl T. Wiegand. Ďalším archeológom bol W. Müller-Wiener. Pod jeho vedením pokračovali odkryvy až do roku 1988. Dnes sa archeologickému výskumu v Miléte venuje Porúrska univerzita v Bochume (*Ruhr-Universität Bochum*).

Antickí autori

Aj keď bol Milétos v staroveku jedno z najvplyvnejších gréckych miest v Malej Ázii, o jeho divadle sa antickí autori vo svojich prácach nezmieňujú. Strabón vo svojom diele *Geographica* spomína dejiny založenia mesta (Strab. *Geogr. XIV*, 1.6), jeho veľkoleposť a kolonizačné úspechy (Strab. *Geogr. XII*, 3), ale aj známych rodákov (Strab. *Geogr. XIV*, 1.7). O nich sa zmieňujú, okrem iného, aj autori ako Pausanias (Paus. *Descr. VI*, 2.6) alebo grécky filozof a historik Herodotos. Ten venoval Milétu a jeho obyvateľom niekoľko pasáží v knihách svojho diela *Historiae*. Píše v nich o obchodných aktivitách a spojenectvách, povstaniach a bitkách, aj ich následkoch (Hdt. *Hist. I*, 142, *V*, 106, 29). Tak ako Strabón či Pausanias, aj on v opisoch obchádza architektúru, vrátane divadla. Rovnako

spomína Milétos aj Plínius Starší. V jeho *Historia Naturalis* píše o niekoľkých mestách Malej Ázie (Plin. *HN. V*, 113). Vymenúva jeho kolónie (Plin. *HN. VI*, 16; Strab. *Geogr. VII*, 3.17) a, rovnako ako Strabón, aj známych rodákov (Plin. *HN II*, 187). Detaily ako milétske divadlo však taktiež vynecháva. Bližšie sa architektúre mesta venuje Vitruvius. V siedmej knihe svojho diela *Architectura* sa venuje architektúre chrámu Apolóna v Miléte (Vitr. *De Arch. VII*, 0.16), no divadlo priamo nikde nespomína.

Topografia verejného priestoru

Kedysi prístavné mesto, ktoré svojho času malo viac ako 90 kolónii, sa dnes nachádza pri dedine menom Balat. Stojí medzi horami Mikalé na severe a Latmos na východe. Jeho veľkoleposť a dávnu dôležitosť nám dokladajú mnohé zachované stavby (Bayhan 1997, 19-23).

Jednou z prvých stavieb, ktoré by návštevník v antických časoch videl, sú dve sochy levov. Datované do helenistického obdobia, tieto sochy z bieleho mramoru stáli po oboch stranách ústia prístavu. Do Milétu prišli z veľkej diaľky, aby chránili prístav – ako nám hovorí nápis na podstave jednej zo sôch. Odhaduje sa, že vážili až 23 ton (Bayhan 1997, 33). Vo východnej časti mesta, juhovýchodne od divadla, stála svätyňa Apolóna Delphinia, ochrancu námorníkov a ich lodí. Ide o najväčší posvätný okrsok v meste, nazývaný aj Delphinion. Počiatky okrsku datujú nálezy z raného archaického obdobia (5. storočie pred Kr.). V helenistickom období bol rozšírený viac na východ a po jeho obvode boli postavené *stoeae* v dórskom štýle. Dôležitosť Delphinionu zvyrazňuje fakt, že slúžil aj ako mestský archív. Našli sa tu zmluvy uzavreté medzi Milétom a okolitými mestami (Bayhan, 1997, 38-39). V centre mesta, severovýchodne od divadla, sa nachádzal *bouleutérion*. Postavený bol za vlády sýrskeho kráľa Antiocha IV. Epiphana. To nám dokladá aj

nápis na prednom architráve, ktorý hovorí o venovaní stavby tomuto kráľovi, čím datuje *bouleutérion* do roku 175 pred Kr. (Bayhan 1997, 47).

Hlavný vstup do mesta bol z tzv. „Procesiovej cesty“ (*Via Sacra*), zdobený štyrmi stĺpmi v korintskom slohu. Po obvode nádvorja stáli *stoeae* s dórskymi stĺpmi (Sear 2006, 344). Oproti vchodu boli ďalšie štyri prechody, ktoré viedli do hlavnej sály (*cavea*). Sálu kedysi kryla drevená strecha, podporená štyrmi iónskymi stĺpmi, ktorá sa ale na rozdiel od sedadiel s miestami pre celkom 1500 ľudí nezachovala (Bayhan 1997, 47).

Spomínaná *Via Sacra*, skoro 100 metrov dlhá, viedla od *bouleutérionu* až k Delphinionu a prístavu. Po jej stranách stáli *stoa* a *agora*. Orientovaná na východ bola tzv. „Iónska stoa“, zatiaľ čo na západ zase „Severná agora“. Základy tejto agory pochádzajú z klasického obdobia, ktoré boli v helenistickom a rímskom období rozšírené. Stou dal okolo roku 50 po Kr. postaviť Vergilius Capito, vysoký rímsky funkcionár cisára Claudia. Ten sa postaral aj o postavenie kúpeľov nazvaných podľa neho („*Capito baths*“), ako nám dokladá zachovaný nápis na architráve (Bayhan 1997, 43, 47). Tieto a mnohé ostatné zachované stavby nám ukazujú Milétos naprieč dejinami, jeho helenistické začiatky a postupnú zmenu v rímske mesto.

Opis divadla

Divadlo v Miléte (**Obr. 1**) je dnes jedným z najlepšie dochovaných divadiel v západnej Anatólii.

Väčšina stavby pochádza až z rímskeho obdobia a iba málo starších architektonických častí možno datovať do helenistického obdobia. Divadlo je situované na západnom svahu prírodného kopca, orientované smerom na západ (Bayhan 1997, 25). Maximálna kapacita divadla sa odhaduje na približne 14 až 18 tisíc divákov (Sear 2006, 343).

Divadlo samotné vieme rozdeliť na tri časti:

1. *Cavea*
2. *Orchestra*
3. *Skéné*

Cavea

Cavea, ktorá sa do dnes zachovala, pochádza z rímskeho obdobia. V priemere má 139,80 metrov, a je orientovaná na juhozápad.

Ima cavea bola pristavená o svah a pozostáva z 20 radov sedadiel. V prostrednej z 5 *cunei* stoja 4 stĺpy (*Sear 2006, 343*).

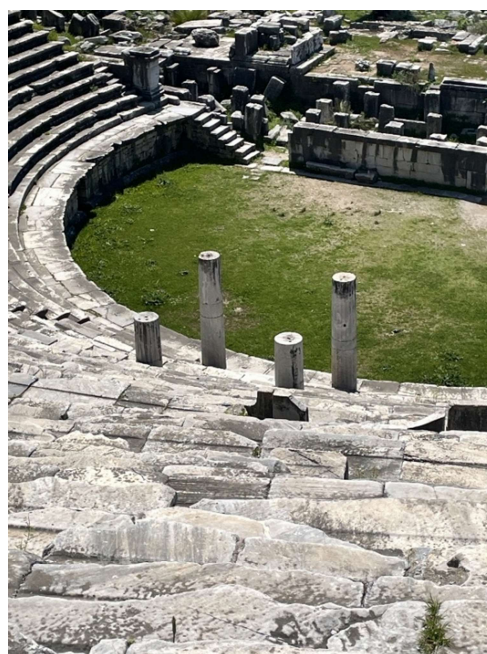

Obr. 1: Divadlo v Miléte (Autor: M. Košková).

Kedysi niesli baldachýn, pod ktorým v rímskom období sedávali cisár a jeho rodina. Vztýčené boli v roku 164 po Kr., keď divadlo navštívila Faustina, manželka cisára Marca Aurelia. *Ima cavea* je od *media cavea* oddelená priechodom širokým približne 1,4 metra a stenou o výške 1,83 metra (**Obr. 2**).

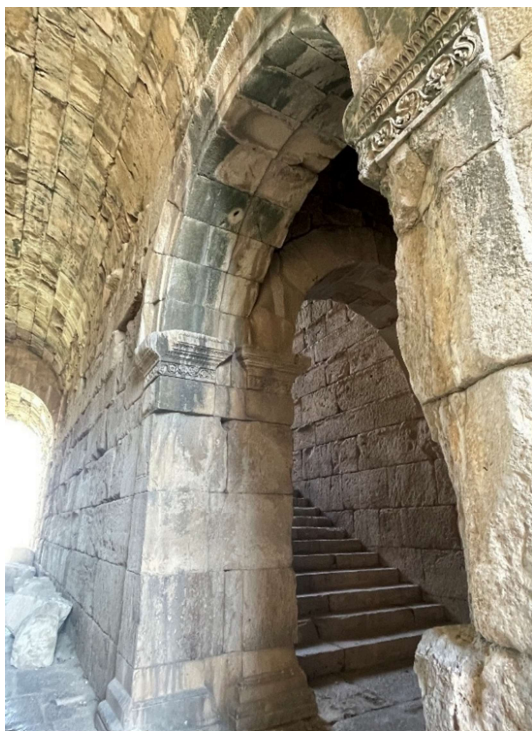
Media cavea, tak ako nižšie položená *ima cavea*, pozostávala z 20 radov sedadiel. Táto časť hľadiska bola rozdelená na 10 *cunei*. Od *summa cavea* ju taktiež delili rovnako široký priechod a stena (*Sear 2006, 343*).

Za jedným radom sedadiel sa nachádzala chodba s klenutým stropom, cez ktorú sa návštevníci vedeli ľahšie dostať na svoje miesta.

Obr. 2: Detail cisárskej lôžy s orchéstrou a skéné v pozadí (Autor: M. Košková).

Najvyššie položenú *summa cavea* (Obr. 3) tvorilo 20 radov sedadiel, rozdelených do 18 *cunei*.

Obr. 3: Jedna z chodieb, ktorá viedla na *summa cavea* (Autor: M. Košková).

Sedadlá v poslednej rade mali po celej dĺžke spojené operadlo. Táto časť bola postavená na 35 klenbách, z ktorých väčšina na severozápadnej strane mala oblúkové východy. Tie sa napájali na ďalšie priechody a chodby (Sear 2006, 343). Veľká časť *summa cavea* sa ale nezachovala.

Orchéstra

Tak ako *cavea*, aj zachovaná *orchestra* (Obr. 4) pochádza z rímskeho obdobia. V priemere má zhruba 27 metrov, pričom je o niečo nižšia ako pôvodná helenistická *orchestra*.

Obklopená je stenou, v ktorej sa nachádzalo 7 výklenkov (Sear 2006, 344). Tie mohli obsahovať sochy alebo reliéfy, ktoré sa nezachovali. Tiež ale mohli byť iba čisto dekoratívne.

Skéné

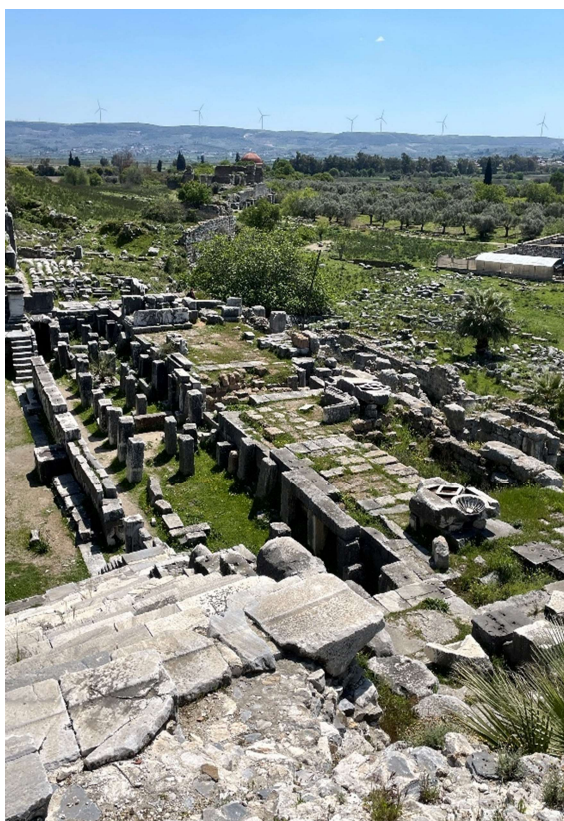
Pôvodná helenistická *skéné* má dĺžku 15 metrov. Neskôr bola prvý krát zväčšená na trojpriestorovú budovu s menším pódium. Takto bola rozširovaná niekoľkokrát, až mala v druhom storočí pred naším letopočtom 7 miestností a širšie pódium. Niektorými architektonickými aspektmi sa začalo podobat' divadlu v Efeze. Najväčšie prestavby nastali v prvom storočí po Kr., počas vlády fláviavskej dynastie (Sear 2006, 344). Pôvodná helenistická *scenae frons* bola postupne vyplnená kamennými blokmi až po úroveň javiska, čo vytvorilo pevné základy pre neskoršiu rímsku stavbu (Obr. 5). Obsahovala 5 vstupných dverí. Tiež bola bohato zdobená reliéfmi, ktoré boli neskôr obnovené (Sear 2006, 344). Dnes sa na mieste nachádza zachovaný reliéf loveckej scény s Erótom (Obr. 6). Ide o jeden z dvoch fragmentov, ktoré sú *in situ* – všetky ostatné sú uložené v archeologickom múzeu v Izmi (Bayhan 1997, 27). Okrem toho sa našiel aj nápis z čias vlády Marca Aurélia, ktorý spomína meno architekta Menophila (Sear 2006, 344).

Záver

Milétske divadlo stálo ako dominanta mesta dlhé storočia. Zažilo jeho najväčšie úspechy, ale aj tvrdé porážky. Po príchode Rimanov bolo prestavané a zväčšené, podobne ako mnohé iné stavby v meste (Bayhan 1997, 25). A aj keď mesto samo o sebe po príchode Osmanov upadlo na dôležitosť a moci, divadlo stojí dodnes ako jeho spomienka. Spomienka na mesto, z ktorého dnes zostali už len ruiny. Ďalej nesie ducha Milétu ako mesta, ktoré svojho času patrilo k jedným z najdôležitejších gréckych prístavných miest Malej Ázie.

Obr. 4: *Orch estra* a *ima cavea* (Autor: M. Kořkov ).

Obr. 5: Detail dochovanej *sk n * (Autor: M. Kořkov ).

Obr. 6: Detail reliéfu loveckej scény s Er tom (Autor: Dosseman, Wikimedia Commons CC BY-SA 4.0)

Zoznam zdrojov:

Primárne zdroje

Hdt. Hist. *Histories (Historiae)* 1, 5, 6. Preklad: G. C. Macaulay. London 1904, [online]. Dostupné online [5. 3. 2025]: <https://topostext.org/work/22#1.17>

Paus. Descr. *Descriptions of Greece (Descriptiones Graeciae)* 6. Preklad: W. H. S. Jones. London, 1918, [online]. Dostupné online [4. 3. 2025]: <https://topostext.org/work/213#6.17.1>

Plin. HN *Historia Naturalis* 5. Preklad: T. Riley/J. Bostock, London, 1855, [online]. Dostupné online [26. 2. 2025]: <https://topostext.org/work/148#5.112>

Strab. Geogr. *Geographica* 14. Preklad: H. L. Jones. London 1924, [online]. Dostupné online [4. 3. 2025]: <https://topostext.org/work/144#14.1.3>

Vitr. De Arch. *Deset knih o architektuře (De architectura libri decem)* 7. Preklad: Alois Otoupalík, Antická knihovna 42, Praha. 2009.

Sekundárne zdroje

Bayhan 1997
Sear 2006

S. Bayhan. *Didyma, Miletus, Priene*. Istanbul, 1997.
F. Sear. *Roman Theatres: An Architectural Study*. Oxford, 2006.

Internetové zdroje

Hines 2022 T. G. Hines: *Miletus Theatre, near Modern Balat, Turkey*. The Ancient Theatre Archive. 2022. Publikované online [15. 2. 2025]: <https://ancienttheatrearchive.com/theatre/miletus/>

Bouleuterion a prytaneion v Priene

VIKTORIA MELNYK

Príspevok sa zameriava na opis administratívnych budov, ako sú bouleuterion a prytaneion, v meste Priene. Súčasťou tohto textu je opis verejných budov, ich architektúry a interiérov. Sústreďuje sa aj na stručnú históriu mesta, topografické umiestnenie stavieb a dejiny ich výskumu.

Kľúčové slová: Priene, bouleuterion, prytaneion, verejné stavby, oltár, exedra

Úvod

Bouleuterion a prytaneion v Priene sa nachádzajú v tesnej blízkosti agory (Johnstone/Graff 2018, 35). Z najvyšších miest budovy mestskej rady bol výhľad na hlavný priestor agory. Taktiež sa z nej dalo ľahko dostať aj na trhovisko. Oddeľovala ich len časť steny tzv. Posvätej stoy (Bayhan 2005, 38). Bouleuterion bol postavený okolo roku 200 pred Kr., zatiaľ čo prytaneion, ktorý je mladší, pochádza približne z rokov 155 až 130 pred Kr. (Dinsmoor 1975, 295; McDonald 1943, 91; Rumscheid 1998, 51). O datovaní a funkcii týchto stavieb viedli odborníci v minulosti mnoho diskusií a polemík. Zároveň po relatívne dlhé obdobie sa bouleuterion v Priene považoval za ekklesiasterion (Bayhan 2005, 37; Dinsmoor 1975, 295; McDonald 1943, 90-91).

Bouleuterion slúžil ako budova na stretnutia miestnej rady. Stretávali sa tu občania mužského pohlavia s volebným právom, často počúvali prejavy rečníkov, ktorí mali svoje osobitné miesto v blízkosti skéné (McDonald 1943, 90). Mohli sa tu vykonávať aj obety, čo dokladá oltár v strede hlavnej sály. V porovnaní s ním prytaneion predstavuje menšiu budovu priliehajúcu k stenám domu miestnej rady, ktorá mala viacero funkcií. V jednej z miestností sa nachádzal posvätný krb polis (obce) zasvätený bohyni Hestii. V ďalších miestnostiach sa usporadúvali slávnostné hostiny pre členov miestnej rady

a významných hostí mesta (Rumscheid 1998, 46-47).

Dejiny bádania

Archeologické výskumy verejných budov, ako sú bouleuterion (eklesiasterion) a prytaneion, ktoré bezprostredne súvisia s priestorom agory, prirodzene zahŕňali aj vykopávky ďalších častí vtedajšieho trhoviska. Z tohto dôvodu je dôležité uviesť stručnú chronológiu archeologických výskumov prebiehajúcich v celom areáli. Hlavné terénne odkryvy sa uskutočnili v rokoch 1895 až 1899 (Bayhan 2005, 14; Koenigs 1984, 154-155). Výskum viedol C. Humann a neskôr, po jeho smrti 12. apríla v roku 1896, T. Wiegand a H. Schrader. Predtým, ako lokalitu prevzali nemeckí archeológovia, sa v Priene v 18. a 19. storočí uskutočnili aj krátkodobé kampane anglických archeológov, ktorí sa zamerali najmä na Aténin chrám (Bayhan 2005, 14; Rumscheid 1998, 222).

Prvá kampaň sa oficiálne začala 18. septembra a trvala do 16. decembra 1895 (Wiegand/Schrader 1904, 1). Počas nej bola objavená ulica, situovaná na juhu, v blízkosti západnej brány spolu so všetkými štvrtami a západná tretina trhoviska (Wiegand/Schrader 1904, 2). Druhá sezóna archeologických vykopávok sa začala nasledujúci rok. Archeológom sa podarilo odkryť pozostatky Asklepiónu a zvyšky trhovej brány. Do konca sezóny bola odkrytá takmer celá agora, s výnimkou jej severnej časti (Wiegand/Schrader 1904, 2). Počas tretej sezóny sa našla dobre zachovaná zasadacia miestnosť, teda bouleuterion a príľahlý prytaneion. Na týchto prácach sa podieľalo približne 60 - 70 ľudí (Wiegand/Schrader 1904, 3). Práce v teréne pokračovali s krátkymi prestávkami až do apríla v roku 1899, počas ktorých sa podarilo úplne odkryť a zdokumentovať agoru a všetky príľahlé budovy, vrátane divadla, gymnasia a

d'alších dôležitých stavieb (Wiegand/Schrader 1904, 3-5).

T. Wiegand a H. Schrader zaznamenali svoj výskum v monografii «Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898» («Priene: Výsledky Výskumov v Rokoch 1895-1898»).

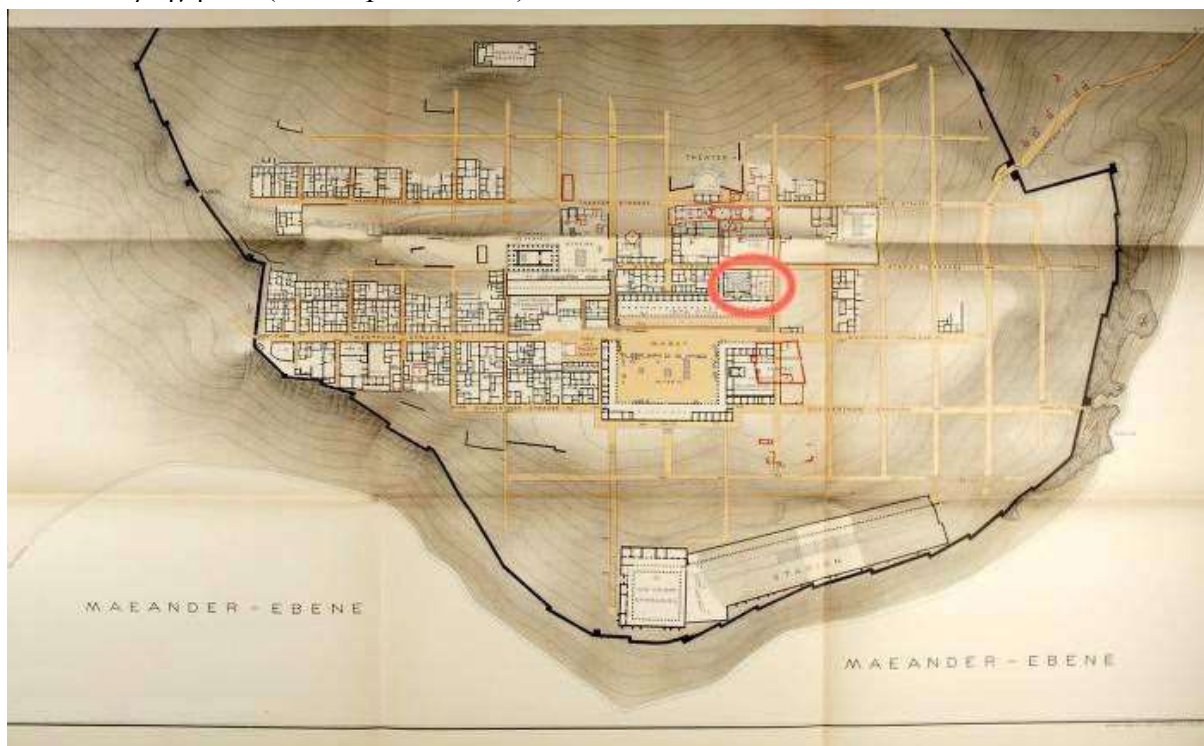
Antickí autori

Podľa Strabóna mesto Priene založil Philotas, ktorý pochádzal z Boiótie. Z jeho záznamov tiež vieme, že mesto sa vtedy volalo Kadme (Strab. 14.1.12). Pôvod mesta spomína aj Pausanias, ktorý napísal, že zakladateľmi mesta boli Philotas, Peneleov potomok, a Aepytus, Neileov syn (Paus. 7.2.10). Bohužiaľ, v žiadnom diele antických autorov sa neuvádza *bouleuterion* a *prytaneion* z mesta Priene. Viacerí autori však spomínajú mesto, v súvislosti s chrámom Atény Polias, ktorého architektom bol Pytheos (Vitr. 1.1.12). Napríklad Pausanias vo svojom diele *Ελλάδος Περιήγησις* (Cesta po Grécku)

uvádza, že čitatelia by boli nadšení výzdobou tohto chrámu (Paus. 7.5.5). Hoci o budovách pre zasadnutia rady v Priene nie sú priame zmienky, máme k dispozícii podrobné opisy výstavby architektúr tohto typu od Vitruvia. Vo svojom diele *De architectura libri decem* (Desať kníh o architektúre) uvádza, že administratívna budova a ďalšie príslušné stavby by mali susediť s fórom a mať proporcionálne rozmery. Spomína aj odporúčanú výšku a šírku, ako aj ďalšie dôležité aspekty výstavby (Vitr. 5.2.1).

Topografické vymedzenie

Bouleuterion bol situovaný na svahu, severne od *agory* (Obr. 1), ktorá sa nachádzala v centre mesta a bola orientovaná z východu na západ (Johnstone/Graff 2018, 35). Oddelovala ich len tzv. *Posvätná stoa* (Bayhan 2005, 37). Do zasadacej budovy sa preto dalo vojsť priamo z *agory*.

Obr. 1. *Bouleuterion* a *prytaneion* v rámci mesta, označené červeným kruhom (Zdroj: Wiegand/Schrader 1904, upravila V. Melnyk).

Ide o bežnú situáciu vyskytujúcu sa aj u iných dochovaných príkladoch, napríklad v Miléte, Nyse a Aigai (Tekin 2022, 14).

Bouleuterion stál oproti ceste, ktorú archeológovia pomenovali *Athena Street*, teda Ulica Atény (Bayhan 2005, 37;

Rumscheid 1998, 46). Na tej istej ulici sa nachádzala aj menšia budova - *prytaneion*, v ktorej sa nachádzalo mestské posvätné ohnisko zasvätené bohyni Hestii (*Rumscheid 1998, 46*). Táto budova tesne priliehala k východnej stene *bouleuterionu* (*Bayhan 2005, 40*).

Historický vývoj

Presný dátum založenia mesta nie je známy (*Koenigs 1984, 152*). Vieme, že osídlenie tu existovalo už v 7. storočí pred Kr. Medzi rokmi 645 - 546 pred Kr. túto oblasť ovládali Lýdovia (*Koenigs 1984, 152-154*). Mesto bolo obnovené v polovici 4. storočia pred Kr. po tom, čo ho v roku 494 pred Kr. vyplienili Peržania kvôli účasti Priene na Povstaní ionských miest, ktoré sa odohrálo v rokoch 499 - 494 pred Kr. (*Koenigs 1984, 154*). Ruiny mesta, ktoré vidíme dnes, sú datované prevažne práve do 4. storočia pred Kr.

Bouleuterion bol postavený okolo roku 200 pred Kr. Počas svojej existencie bol niekoľkokrát prestavaný a upravovaný. Stavba mala minimálne raz obnovenú strechu a stĺpy, ktoré ju podopierali (*Koenigs 1984, 157; McDonald 1943, 89; Wiegand/Schrader 1904, 222*). Je pravdepodobné, že budovu definitívne poškodil požiar v období neskej antiky. Žiaľ, nemáme presný dátum ani žiadne iné informácie o tejto udalosti. Je však známe, že neskôr bol na tomto mieste, respektíve v severozápadnom rohu budovy, postavený malý kresťanský kostol (*Wiegand/Schrader 1904, 220*).

Prytaneion je o niečo mladší ako *bouleuterion*. Jeho výstavbu možno datovať od obdobia medzi rokmi 155 až 130 pred Kr. Najstaršie nápisy nájdené v Priene hovoria o čestných jedlách, ktoré sa v tejto budove zvykli podávať. Avšak tieto epigrafické pamiatky pochádzajú už zo 4. storočia pred Kr. To naznačuje, že už v tomto období tu musela existovať stavba s rovnakým účelom (*Rumscheid 1998, 51*). Z toho možno usudzovať, že tu existoval *prytaneion*, oveľa starší ako ten, ktorý poznáme. Bohužiaľ, v súčasnosti

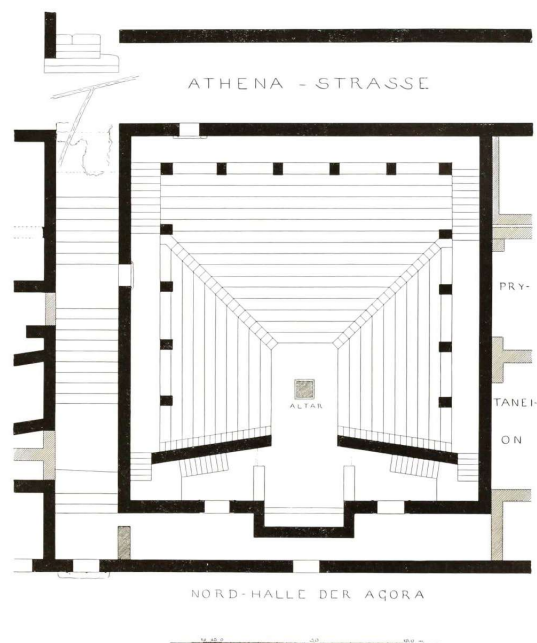
nedisponujeme o ňom žiadnymi ďalšími poznatkami. Dochoval sa jeden čestný nápis, ktorý naznačuje, že táto menšia zasadacia budova sa používala ešte v 3. storočí po Kr. (*Rumscheid 1998, 50*).

Opis stavieb

Bouleuterion

Bouleuterion v Priene je jednou z najlepšie zachovaných budov v meste. Podobne dobrý stav zachovania vykazuje už len miestne divadlo.

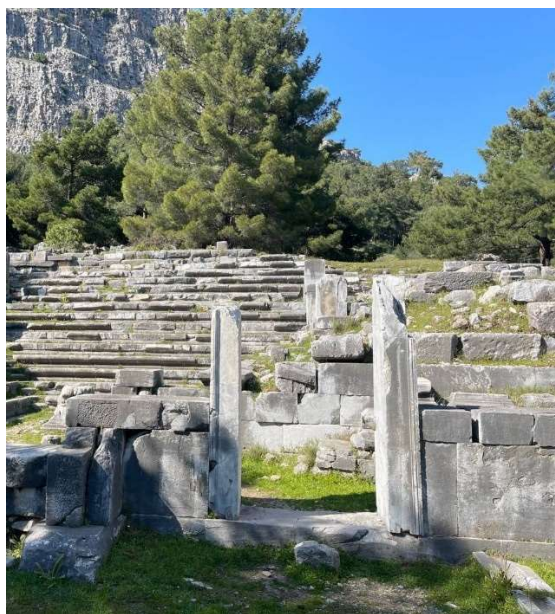
Stavba má takmer štvorcový tvar (**Obr. 2**), ktorý je typický pre budovy tohto typu (*Tekin 2022, 16-17*).

Obr. 2. Plán *bouleuterionu* v Priene (Zdroj: *Wiegand/Schrader 1904, 221, Abb. 211*).

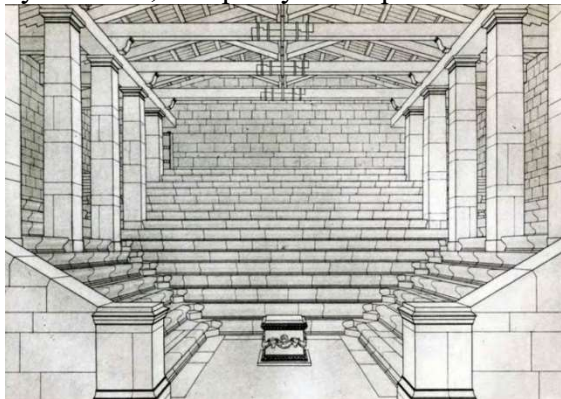
Z architektonického hľadiska ide o pomerne jednoduchý typ stavby, ktorý bol celý postavený z mramoru a bez zvláštnej výzdoby, s výnimkou reliéfne zdobeného oltára. Jej južná strana bola dlhá 20,25 m, kým západná strana 21,06 m (*Rumscheid 1998, 53; Wiegand/Schrader 1904, 221*). *Bouleuterion* bol určený pre malý počet ľudí, s odhadovanou kapacitou cca. 640 – 700 obyvateľov (*Akurgal 1970, 194-195; Dinsmoor 1975, 295; Koenigs 1984, 157*). Do zasadacej miestnosti sa vstupovalo štvoricou dverí (**Obr. 3**), z toho dvoje boli

na južnej strane a po jednom kuse na západe a severe (von Kienlin 2004, 94).

Obr. 3. Pohľad na dvere na južnej stene budovy senátu. Súčasný stav (Autor: V. Melnyk).

Vnútri sa nachádzala hlavná štvoruholníková miestnosť s exedrou, ktorej centrálnu časť tvorila *orchestra* s oltárom uprostred (Obr. 4). Jej tri strany lemovali sedadlá. Podlaha budovy nebola vydláždená, ale pokrytá udupanou hlinou.

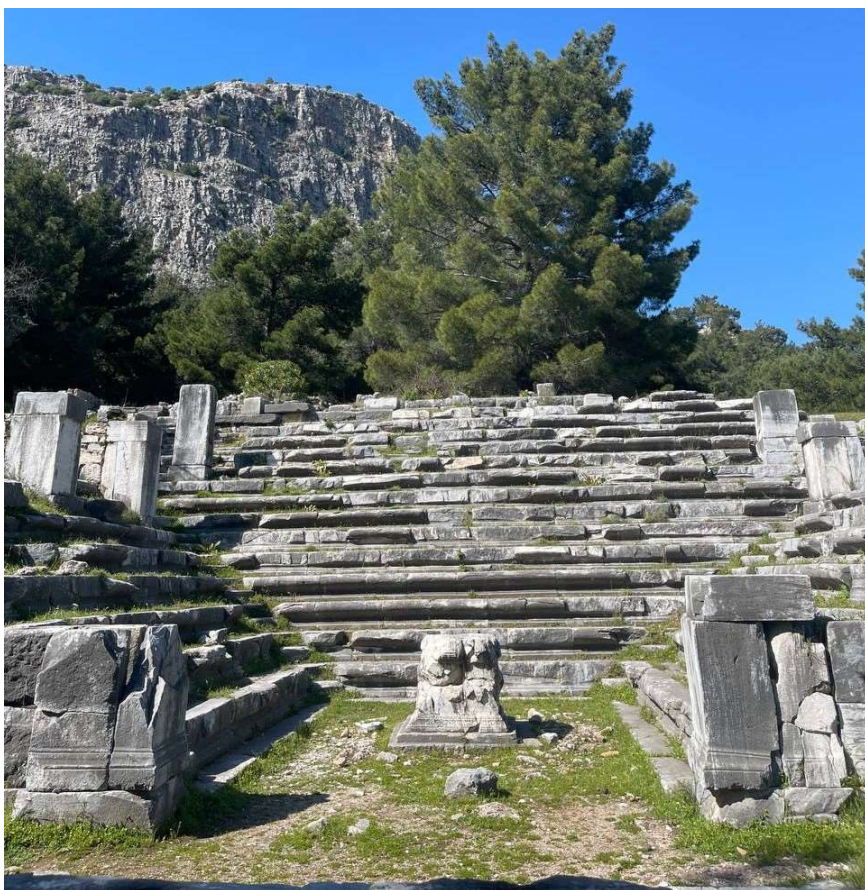
Obr. 4. Rekonštrukcia bouleuterionu, pohľad na sever (Zdroj: Johnstone/Graff 2018, 39, Abb. 10e).

Jedinou výnimkou bola úzka kamenná podnožka pri najnižšom rade sedadiel (McDonald 1943, 88-89). Strechu podopierali vonkajšie steny a stĺpy, ale bližšie k stredu hlavnej haly sa žiadne podpery nenachádzali. Presný tvar strechy však nepoznáme. Predpokladá sa, že

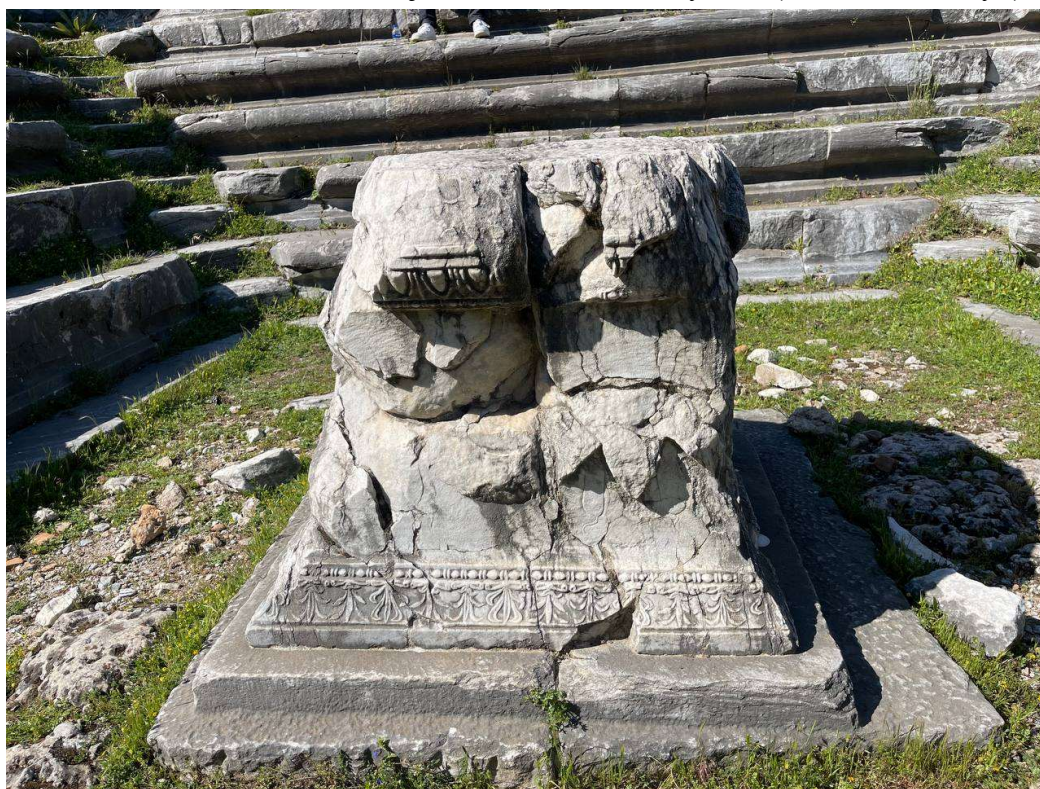
centrálna časť exedry, ktorá sa nachádzala v južnej časti hlavnej sály bola otvorená, a teda nemala strechu (McDonald 1943, 89). Z koncepčného hľadiska interiér stavby pripomína divadlo. Otvorený priestor alebo *orchestra* v strede hlavnej sály (Obr. 5) mal rozmery 5x3,65 m (McDonald 1943, 88). Uprostred hlavnej štvoruholníkovej miestnosti sa nachádzal reliéfne zdobený oltár (Obr. 6), ktorý možno datovať do neskorého helenistického alebo raného cisárskeho obdobia (Rumscheid 1998, 58; Wiegand/Schrader 1904, 222).

V hľadisku absentovali tzv. čestné sedadlá. Doložené sú len jednoduché rady lavíc (Obr. 7, 8), bez operadiel, s výnimkou sedadiel v najvyššom rade (Kockel 1995, 33; McDonald 1943, 88). Za sedadlami sa nachádzala úzka chodba so schodiskom (Obr. 9). Pomocou týchto schodov sa dalo ľahko vystúpiť z nižších bočných uličiek do vyššieho priechodu na severnej strane (Wiegand/Schrader 1904, 222). Vo vonkajšej južnej stene boli symetricky umiestnené dvere (Obr. 3, 10), ktoré umožňovali prístup zo severnej stoy (Rumscheid 1998, 55).

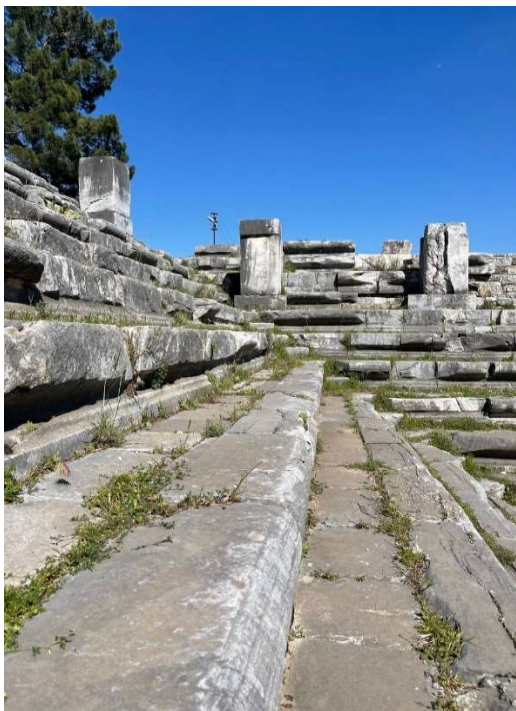
Ako už bolo spomenuté, uprostred hlavnej sály stojí mramorový oltár v tvare kocky, ktorý je vysoký 0,711 m (Obr. 6). Na jeho obetnú funkciu odkazujú nálezy býčích kostí v jeho blízkosti (Rumscheid 1998, 59; Wiegand/Schrader 1904, 229). Bol ozdobený kamennými girlandami z listov s býčimi hlavami. Nad nimi bola reliéfná výzdoba v podobe misiek s bustami bohov na každej zo štyroch strán oltára (Obr. 11). Dvoch z nich možno identifikovať ako Asklépia a Apolóna. Zvyšné dve busty predstavujú pravdepodobne Herma a Herkula (Obr. 12, 13). Busta Asklépia s hadom sa nachádzala na východnej strane oltára. Na južnej strane sa nachádzalo vyobrazenie Apolóna s tulcom preveseným cez plece. Na severnej strane sa mala nachádzať Hermova busta a na západnej strane Herkulova busta (McDonald 1943, 89; Rumscheid 1998, 58; Wiegand/Schrader 1904, 225).

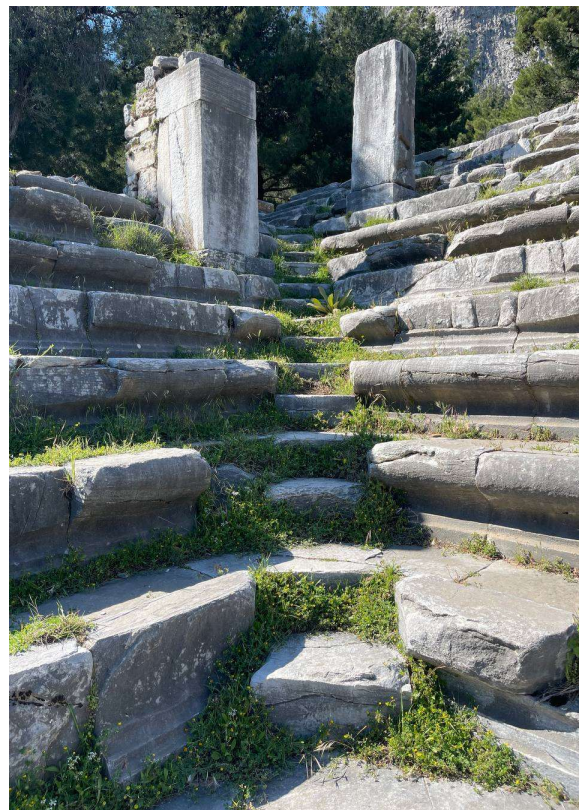
Obr. 5. Pohľad na *orchestru* z juhu na sever. Súčasný stav (Autor: V. Melnyk).

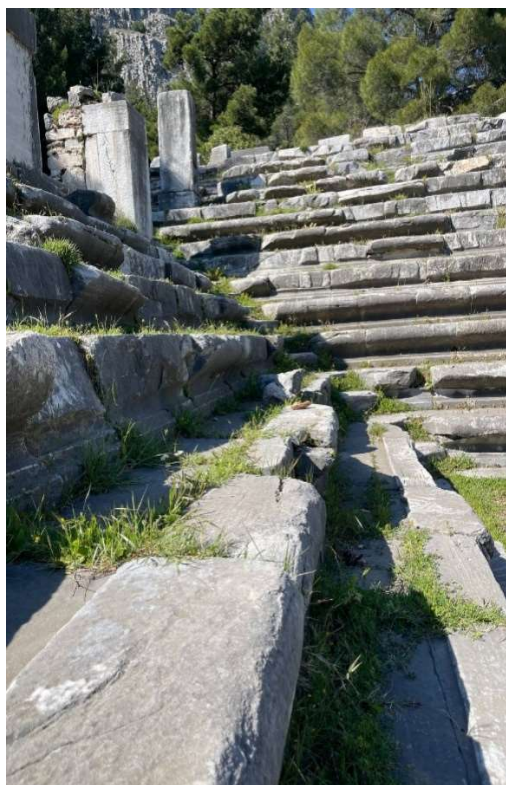
Obr. 6. Reliéfne zdobený oltár. Súčasný stav (Autor: V. Melnyk).

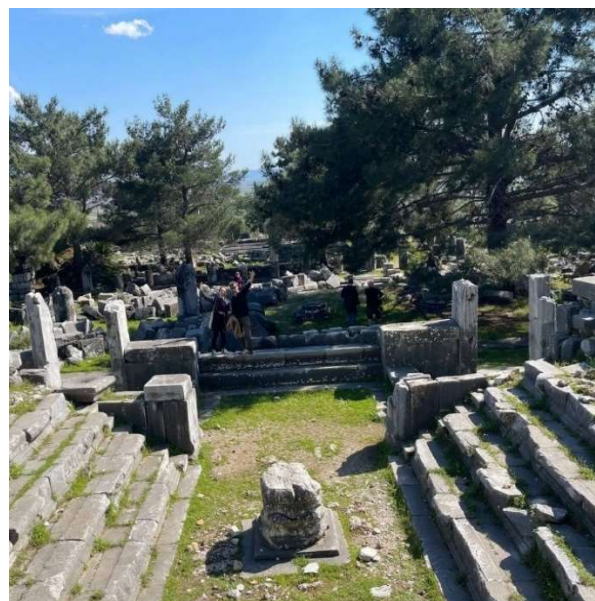
Obr. 7. Sedadlá v severnej časti budovy.
Súčasný stav (Autor: V. Melnyk).

Obr. 9. Schody vedúce do chodby
za lavičkami. Súčasný stav
(Autor: V. Melnyk).

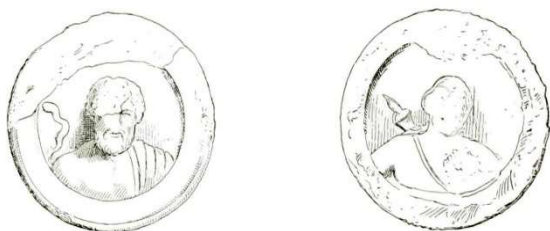
Obr. 8. Sedadlá v západnej časti budovy.
Súčasný stav (Autor: V. Melnyk).

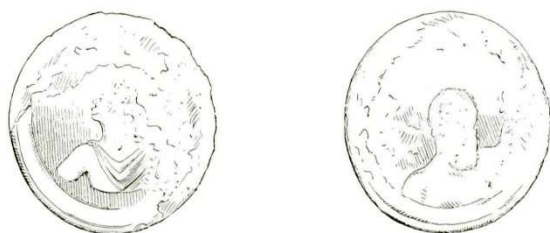
Obr. 10. Pohľad na *exedru* a dvere v južnej
časti budovy senátu. Súčasný stav (Autor:
V. Melnyk).

Obr. 11. Reliéfna výzdoba oltára na jeho severnej časti. Súčasný stav (Autor: V. Melnyk).

Obr. 12. Busty bohov na východnej a južnej časti oltára (Asklepios - vľavo, Apolón - vpravo) (Zdroj: Wiegand/Schrader 1904, 224 Abb. 213-214).

Obr. 13. Busty bohov na severnej a západnej strane oltára (Hermes - vľavo, Herkules - vpravo) (Zdroj: Wiegand/Schrader 1904, 224 Abb. 215-216).

Oltár je dochovaný v pomerne fragmentárnom stave. Poškodil ho požiar, ktorý v budove vznikol (Rumscheid 1998, 58).

Archeológovia dlho nevedeli určiť, na čo táto budova slúžila. Ako už bolo skôr spomenuté, najprv predpokladali, že ide

o *ekklesiasterion*. Nakoniec prevládol názor, že na tomto mieste stál *bouleuterion*, ktorý slúžil na zasadnutia miestnej rady. Túto interpretáciu potvrdilo umiestnenie stavby v meste, umiestnenie exedry vo vnútri budovy a počet sedadiel na sedenie (McDonald 1943, 89-90). O účele stavby nám môžu dosť napovedať aj nápisy nájdené na jej stenách. Na dvoch stranách vonkajšej steny sa približne vo výške očí nachádza nápis *Po E* (*ὄρος ἐκκλησιας/ὄρος ἐκκλησιαστήριον*). Tento nápis sa interpretuje ako "*hranica ekklesia*" alebo "*hranica ekklesiasterionu*". Okrem toho sa na vnútornej južnej strane, západne od exedry, našiel aj nápis *Po A* (*ὄρος λογείον*), čo znamená "*hranica tribúny*" (McDonald 1943, 90; Wiegand/Schrader 1904, 230). Toto miesto bolo takmer s istotou určené na rečnícke výstupy. W. A. McDonald predpokladá, že sa tu mohlo nachádzať lôžko alebo rečnícka platforma z dreva, ktorá sa však do dnešných dní nezachovala (McDonald 1943, 90).

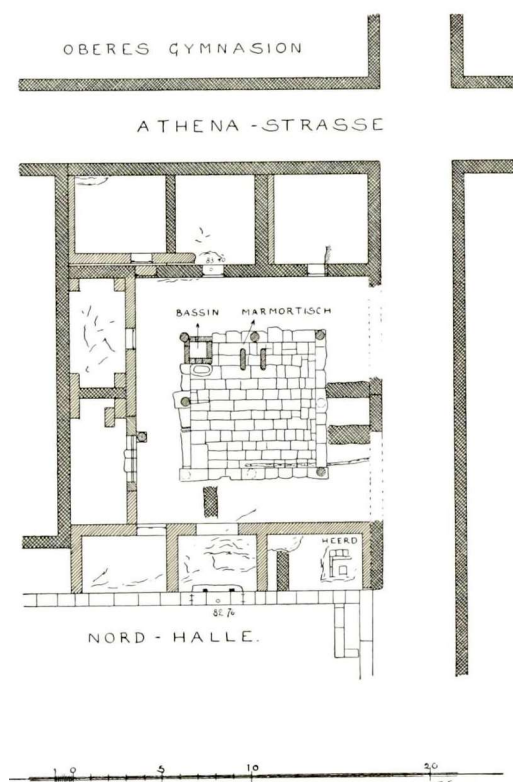
Prytaneion

Prytaneion, ktorý môžeme vidieť dnes, pochádza z doby rímskej. Kvôli tejto prestavbe je ťažké identifikovať architektonické prvky z predchádzajúcich období (Obr. 14). Budova pozostávala z ôsmich miestností (Obr. 15), ktoré boli umiestnené okolo nádvorja s kolonádou (Wiegand/Schrader 1904, 232).

Časť stavby, konkrétne tri miestnosti na severe, boli zapustené do skalného podlažia do hĺbky približne 2,50 m (Wiegand/Schrader 1904, 232). V južnej časti sa nachádzali tri miestnosti, pričom len o dvoch máme viac informácií. Jedna z nich slúžila ako predsieň (Rumscheid 1998, 48; Wiegand/Schrader 1904, 233). Susedná miestnosť na východnej strane bola pravdepodobne jednou z najdôležitejších. Práve v nej sa našli základy obdĺžnikového kamenného ohniska (krbu). Odkazuje na to, že táto miestnosť slúžila na uchovávanie posvätného ohňa (Rumscheid 1998, 48).

Obr. 14. Pohľad na *prytaneion* z juhu na sever. Súčasný stav (Autor: V. Melnyk).

Obr. 15. Plán *prytaneionu* v Priene (Zdroj: Wiegand/Schrader 1904, 233, Abb. 225).

Pri jedných dverách sa dochovala časť dórskej hlavice stĺpu s nápisom (Obr. 16), s dochovanou výškou 1,50 m. Tento fragment bol pôvodne súčasťou drieku stĺpa, ktorý pochádzal z inej budovy (Wiegand/Schrader 1904, 233).

Obr. 16. Časť dórskeho stĺpa s čestným nápisom (Autor: V. Melnyk).

Čestný nápis je datovaný do neskorého cisárskeho obdobia. Samotný text a preklad sú približne takéto:

"Slávne mesto Prienov, vznešení Iónčania, a najvznešenejšia rada a cisára milujúce zhromaždenie starších - podľa toho, čo často vyjadrovali vo svojich dokumentoch ratifikovaných na spoločných zasadnutiach rady a ľudového zhromaždenia, ako aj dekrétmi prijatými ľudom, (vyznamenali) Marka Aurélia Tatiana, syna Tatiana, (vnuka) Euschemonovho, pravnuka Poliona, inšpektora trhu, za jeho výdavky v prospech mesta počas jeho pôsobenia; jemu, ktorý bol vedúcim obradov na počesť Atény Polias (mestskej bohyně) a dozorcom chrámu bohyně, ako aj staršiemu prytaneisovi (starostovi) a predsedovi rady, ktorý nosí veniec, zbohom" (ή λαμπροτάτη Πριηνέων Ἰώνων πόλις καὶ ἡ κρ(ατίστη) βουλὴ καὶ τὸ φιλοσέβαστον συνέδριον τῆς γερονσίας ἐτείμησαν κατὰ τὰ πολλάκις ὑπὸ αὐτῶν ἐν κοινῷ δι' ὑπομνημάτων λογισθέντα ἐπὶ βουλευεκκλησιῶν καὶ διὰ ψηφισμάτων ὑπὲρ ὧν ἐποιήσατο διὰ τῶν ἀρχῶν περὶ τὴν πόλιν ἀναλωμάτων· Μ(ἄρκον) · Αὐρ(ήλιον) · Τατιανὸν β' τοῦ Εὐσχήμονος τοῦ Πωλλίωνος τὸν ἀγορανόμο<ν> καὶ πανηγυρίαρχον τῆς Πολιάδος θεοῦ Ἀθηνᾶς καὶ προστάτην τῆς θεοῦ καὶ ἀρχιπρύτανιν καὶ βούλαρχον τὸν στεφά— νηφόρον· —εὐτυχεῖτε).

V danom nápise sa spomína osoba menom Marcus Aurelius Tatianus mladší, ktorého oslavujú za jeho štedré príspevky na prosperitu mesta a iné zásluhy (Rumscheid 1998, 49-50). Datovanie a informácia z tohto epigrafického zdroja svedčia o tom,

že zaznamenaný muž zastával funkciu ἀρχιπρύτανις, teda najvyššieho výkonného úradníka mesta. Taktiež odkazujú na to, že táto stavba slúžila ako prytaneion aj v 3. storočí po Kr. (Rumscheid 1998, 49-50).

Záver

Bouleuterion v Priene je z pohľadu zachovania jedným z najlepších príkladov budovy pre zasadanie rady mesta. Stav dochovania je i napriek požiaru v období neskorej antiky, počas ktorého sa zrútila strecha aj steny, veľmi dobrý. Interiér budovy pripomína architektonické členenie divadiel. Vo vnútri sa nachádza orchestra, skéné a parodoi. Ďalšími zaujímavými prvkami tejto budovy sú mramorový oltár zdobený reliéfmi a exedra.

Dlhý čas bola táto budova z hľadiska svojej funkcie do istej miery „kontroverznou“. Mnohí bádatelia ju označovali za ekklesiasterion. Následne archeológovia svoje predpoklady prehodnotili. Dôvodom bolo zistenie príliš malej kapacity na to, aby mohla slúžiť ako ekklesiasterion. Pomerne veľa diskusií sa viedlo aj o účele vedľajšej, rozmerovo menšej stavby. Často sa predpokladá, že existovala ešte staršia stavba s podobnou funkciou ako prytaneion. Je síce pravdepodobné, že tento druh budovy musel v meste existovať, avšak jeho presná poloha je dosiaľ neznáma. Každopádne bouleuterion a prytaneion dokazujú, že v tomto pomerne malom meste existovala miestna rada, ktorá sa tu stretávala, rozhodovala a vykonávala obety.

Zoznam zdrojov:

Primárne zdroje

Paus. Pausanias. *Ἑλλάδος Περιήγησις (Description of Greece)*. Preklad: W.H.S. Jones, H.A. Ormerod, London, 1918. Dostupné na internete: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Paus.+7.2&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0160> [cit. 25.03.2025].

Strab. Geo. Strabo. *Geography*. Preklad: H. L. Jones, London, 1924. Dostupné na internete: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0198%3Abook%3D14%3Achapter%3D1%3Asection%3D12%20> [cit. 25.03.2025].

Vitr. De arch. Vitruvius. *De architectura libri decem (The Ten Books on Architecture)*. Preklad: M. H. Morgan, Cambridge/London, 1914. Dostupné na internete: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0073%3Abook%3D5%3Achapter%3D2%3Asection%3D1> [cit. 25.03.2025].

Sekundárne zdroje

Akurgal 1970 - E. Akurgal. *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey: From Prehistoric Times Until the End of the Roman Empire*. Istanbul, 1970.

Bayhan 2005 - S. Bayhan. *Priene, Miletus, Didyma*. Keskin Color Kartpostalcilik, 2005.

Dinsmoor 1975 - W. B. Dinsmoor. *The Architecture of Ancient Greece. An Account of Its Historic Development*. New York, 1975.

Johnstone/Graff 2018 - C. L. Johnstone, R. J. Graff. Situating Deliberative Rhetoric in Ancient Greece: The Bouleuterion as a Venue for Oratorical Performance. In: *Advances in the History of Rhetoric*, Vol. 21, No. 1, 2018, 2-88.

Kockel 1995 - V. Kockel. Bouleuteria. Architektonische Form und urbanistischer Kontext. In: M. Wörrle, P. Zanker (eds.): *Stadtbild und Bürgerbild im Hellenismus*. München: Beck, 1995, 29-40.

Koenigs 1984 - W. Koenigs. *Türkei. Die Westküste von Troja bis Knidos*. Artemis Verlag Zürich, München, 1984.

McDonald 1943 - W. A. McDonald. *The Political Meeting Places of the Greeks*. The Johns Hopkins Press, 1943.

Rumscheid 1998 - F. Rumscheid. *Priene. A Guide to the "Pompeii of Asia Minor"*. Deutsches Archäologisches Institut, Istanbul, 1998.

Tekin 2022 - T. Tekin. *Assessment Of Conservation Interventions At Bouleuteria In Anatolia*. Izmir, 2022, pp. 175.

von Kienlin 2004 - A. von Kienlin. *Die Agora von Priene*. München, 2004.

Wiegand/Schrader 1904 - T. Wiegand, H. Schrader. *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*. Berlin, 1904.

Kúpele v Afrodísias

KATARÍNA MÁRIA VALÚCHOVÁ

Predložený príspevok sa zaoberá verejnými kúpeľmi na lokalite Afrodísias v dnešnom Turecku. Čitateľa oboznamuje najprv s topografiou, dejinami bádania, pričom neopomína ani antické pramene, v ktorých sa vyskytujú zmienky o Afrodísias. Hlavná časť príspevku je zameraná na opis stavieb dvoch kúpeľných komplexov, ich zachovanú architektúru, výzdobu a reprezentatívne nálezy.

Kľúčové slová: Afrodísias, Hadriánove kúpele, Divadelné kúpele, *palaestra*, *caldarium*, *tepidarium*, *frigidarium*

Úvod

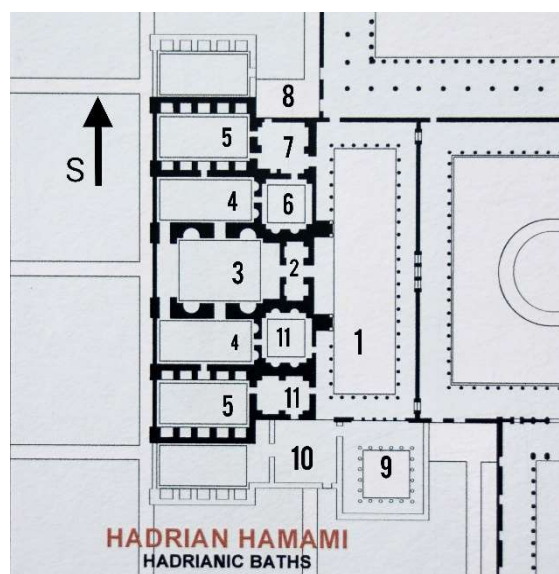
Lokalita Afrodísias sa nachádzala v regióne Kária (rímska provincia Asia) a patrí k pomerne dobre zachovaným antickým mestám. Počas doby rímskej bolo známym a bohatým vďaka svojej kvalitnej sochárskej škole, ktorá vyvážala svoje diela aj do samotného Ríma. Mesto bolo pomenované po bohyni Afrodite, ktorá bola s mestom úzko spätá.

V centre mesta boli v prvej polovici 2. storočia po Kr. vybudované monumentálne kúpele, ktoré miestni obyvatelia zasvätili cisárovi Hadriánovi (Thomas 2022, 118). Neskôr koncom 2. storočia po Kr. boli pri divadle pristavané ešte jedny menšie kúpele, podľa ktorých dostali aj svoj názov, tzv. Divadelné kúpele. Samotné kúpele sa stali najdlhšie fungujúcimi budovami v meste, o čom svedčia aj epigrafické nápisy, ktoré dokladajú ich opravu a údržbu ešte na konci 6. storočia po Kr. (Thomas 2022, 118). Na sklonku antiky sa v meste nachádzalo aj niekoľko ďalších kúpeľov, ktoré boli situované v bohatých súkromných domoch a vilách. Dnes sú Hadriánove aj Divadelné kúpele prístupné verejnosti ako súčasť archeologického parku Afrodísias.

Topografia

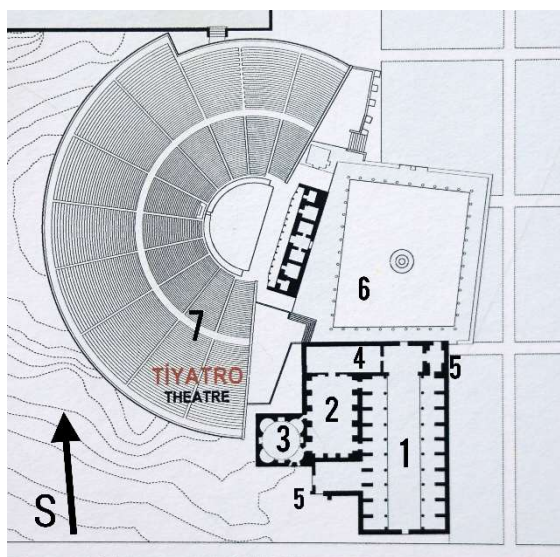
Mesto Afrodísias sa nachádza južne od rieky Meander v dnešnom Turecku. V centre mesta boli počas 2. storočia po Kr. postavené hneď dvojce kúpele, väčšie dnes známe ako Hadriánove, menšie známe ako Divadelné.

Hadriánove kúpele (Obr. 1) boli postavené v západnej časti centra pri juhozápadnom rohu severnej agory, pričom časť východnej *palaestra* kúpeľov bola napojená na južnú agoru s monumentálnym bazénom. Divadelné kúpele (Obr. 2) situované v južnej časti centra boli prepojené s miestnym divadlom a neskoro antickým námestím – *tetrastoonom*, z ktorého sa do kúpeľov vstupovalo (Smith/Ratté 1995, 36, Uytterhoeven 2011, 306).

Obr. 1: Pôdorys Hadriánových kúpeľov (Autor a úprava: K. M. Valúchová).

Legenda: 1 – východná *palaestra*, 2 – *praefurnium*, 3 – *caldarium*, 4 – *tepidaria*, 5 – *frigidaria*, 6 – *sudatorium/laconicum*, 7 – *apodyterium*, 8 – tetrastylové nádvorie (nezakreslené v pôdoryse), 9 – južná *palaestra*, 10 – *aleipterion*, 11 – neidentifikované miesta.

Obr. 2: Pôdorys Divadelných kúpeľov
(Autor a úprava: K. M. Valúchová).

Legenda: 1 – baziliková sála, 2 – frigidarium, 3 – caldarium, 4 – nymphaeum, 5 – oblasti s prebiehajúcim výskumom, 6 – tetrastoon, 7 – divadlo.

Antickí autori

Kúpele v Afrodisiu nie sú spomínané u žiadneho z antických autorov. Samotné mesto sa aspoň v krátkych zmienkach vyskytuje hneď v niekoľkých dielach. Z gréckych autorov Afrodiasias spomína len Herodotos v *Histórii*. Vzhľadom na kontext sa však zistilo, že nepíše o meste v Kárii, ale o rovnomennom ostrove v oblasti severnej Afriky (Hdt. 4.169).

U autorov z doby rímskej nachádzame o Afrodisiu viacero zmienok. Viacnásobne ho spomína Plínius Starší vo svojom diele *Naturalis Historia*. Zmieňuje celkom tri mestá s týmto názvom, jedno v Trácii (Plin. Nat. 4.18), druhé, ktoré nazýva výbežkom mesta Venuše a výbežok Afrodiasias spomína pri opise miest v Kárii (Plin. Nat. 5.22, 5.29) a v krátkosti sa zmieňuje aj o obyvateľoch mesta ako o slobodnom ľude (Plin. Nat. 5.29). Ďalšie mesto Afrodiasias, po ktorom mala byť pomenovaná aj celá oblasť, sa nachádzalo v oblasti Aiólie (Plin. Nat. 5.32). V 6. knihe spomína aj obývaný ostrov Afrodiasias v Perzii (Plin. Nat. 6.28). Pausanias píše o Afrodisiu na dvoch miestach, v 1. knihe porovnáva cisterny

a studne v Aténach s tými, ktoré majú v Afrodisiu:

Na stenách (Erechtheion, oltár Poseidóna) sú obrazy predstavujúce členov klanu Butadae; je tam aj vnútri — budova je dvojité — morská voda v cisterne. Nie je to žiadny veľký zázrak, pretože podobné studne majú aj iné vnútrozemské regióny, najmä Afrodiasias v Kárii. (Paus. 1.26).

V knihe o Lakónii hovorí o Boeovi, ktorý mal zhromaždiť obyvateľov z troch miest, medzi ktorými bolo aj Afrodiasias, aby založil mesto Boae v rovnomennom zálive (Paus 3.22). Strabón v *Geografii* zanecháva len dve veľmi stručné zmienky pri opise miest v krajoch Malej Ázie (Strab. 12.8, 13.4).

V kontexte druhej macedónskej vojny spomína Afrodiasias aj Titus Lívius v 33. knihe diela *História Ríma*. Macedónsky kráľ Antiochus mal vtedy pre Macedóniu získať mestá v západnej časti Malej Ázie, medzi nimi aj Afrodiasias:

„Doteraz si (Antiochus) zaistil Zefýrium, Soli, Afrodiasias a Korykus, a po obídení Anemuria – ďalšieho kylického mysu – zajaľ Selinus.“ (Liv. 33.20)

Narazil však na odpor Pergamonu a Rodosu, ktorý sa obrátil na rímsky senát, a ten následne Antiochovi vyhlásil vojnu (200 – 197 pred Kr.). V 37. knihe o porážke Antiocha píše o postupe rímskych jednotiek, ktoré po bitke pri ostrove Chios vytlačili Antiocha do Malej Ázie:

„Keď sa Antiochos dozvedel, že Rimania odišli chrániť Adramytteum, nechal toto mesto na pokoji a po spustošení územia Peraea, kolónie Mitylene, zaútočil na samotné mesto. Kotton, Corylenus, Afrodiasias a Prinne boli dobyté na prvý pokus.“ (Liv. 37.21)

Rimania v roku 189 pred Kr. definitívne porazili Antiocha v bitke pri Magnesii, následne začali zaberat' územia a mestá, ktoré mu predtým patrili. O rovnakej udalosti píše aj Tacitus v *Annales*, kde píše

aj o kultoch, ktoré sa v Afrodisiu vykonávali:

„*Tito generáli po tom, čo porazili Antiocha a Mithridata, uctili vernosť a odvahu obyvateľov Magnesie tým, že dovolili, aby sa chrám Diany bieleho obočia stal nedotknuteľnou svätyňou. Potom ľudia z Afrodisia predložili dekrét diktátora Caesara za ich dávne služby pre jeho stranu a za tie zo Stratonikei, ktorou nedávno prešiel Božský Augustus, v ktorom boli pochválení za to, že vydržali parthskú inváziu bez váhania vo svojej lojalite k rímskemu ľudu. Afrodisias si zachovalo uctievanie Venuše; Stratonikeia Jupitera a Diany krížnych ciest.*“ (Tac. Ann. 3.62)

Najmladším autorom spomínajúcim Afrodias je Appianos z Alexandrie, ktorý Afrodias spomína pri ťažení Sullu, ktorý mal byť senátom označený za *Epafrodita* (App. B. Civ. 1.11). Ďalej zmieňuje veštbu, ktorá mala Sullovi predpovedať jeho kariéru. V nej píše o Afrodite a o jej meste v Kárii:

„... *Ver mi, Riman, Cyperská bohyňa sa stará o rod Aeneov a dala mu veľkú moc. ... Je tam tiež miesto, kde sa muži vynárajú pod zasneženým Taurom, širokosiahlym mestom Kárijcov, ktorého obyvatelia si ho pomenovali a pomenovali ho po Afrodite.*“ (App. B. Civ. 1.11)

Dejiny bádania

Lokalita Afrodias bola známa a navštevovaná cestovateľmi už v 18. storočí. Ako prvý ju archeologicky preskúmal v rokoch 1904 a 1905 francúzsky inžinier a archeológ P. Gaudin. V roku 1913 sa Afrodias stala predmetom záujmu A. Boulanger, po ktorom na lokalite istý čas pôsobil aj taliansky výskumný tím pod vedením G. Jacopiho. Tieto výskumy boli ukončené v roku 1937 (Thomas 2022, 119). Najväčšie systematické skúmanie Afrodisia prebehlo od 60. do 90. rokov, keď lokalitu skúmala univerzita z New Yorku pod vedením K. T. Erima. Ten sa okrem odkrývania

neprebádaných častí lokality sústredil aj na dokumentáciu už odkrytých stavieb. Jednotlivé výskumné sezóny K. T. Erim podrobne publikoval v tureckom periodiku *Türk Arkeoloji Dergisi* až do svojej smrti v roku 1990. Následne výskumy viedol R. R. Smith z Oxfordskej univerzity, ktorá v Afrodisiu pôsobí dodnes (Ogus 2014, 289). Viacero sezón bolo podporených aj *National Geographic Society* (Erim 1980, 15). Počas sezóny 1993 bola na základe zistených informácií a odkrytých stavieb vytvorená nová mapa celej lokality (Smith/Ratté 1995, 33). V roku 2006 viedla na lokalite výskumy opäť aj univerzita z New Yorku, ktoré boli zamerané na odkrytie nových častí mesta a na konzerváciu stavieb, najmä *Sebasteionu* a jeho okolia. Smith s tímom z miestneho múzea sa zase sústredili na skúmanie antického pohrebiska, pri ktorom bolo odkrytých viacero reliéfne zdobených sarkofágov s nápismi (Smith a kol. 2007, 303).

Priestory Hadriánových kúpeľov boli prvý krát skúmané v rokoch 1904 a 1905 P. Gaudinom, ktorý sa sústredil najmä na oblasť východnej *palastry*. Z prvých sezón pochádza množstvo sôch a architektonických mramorových prvkov, ktoré však boli z miesta odvezené a dnes sa nachádzajú v Istanbule a na iných miestach (Erim 1966, 63). Ako ďalší skúmal priestory Hadriánových kúpeľov A. Boulanger, ktorý sa podobne ako Gaudin zameral najmä na východnú *palaestru*, výsledky týchto výskumov v kúpeľoch však neboli publikované (Erim/Roueché 1982, 103). Následne pokračovalo skúmanie Hadriánových kúpeľov G. Jacopim až do roku 1937 (Thomas 2022, 119). Najväčšie systematické skúmanie Hadriánových kúpeľov prebehlo v rokoch 1965 – 1969. Počas sezóny 1965 sa v priestoroch kúpeľov našlo viacero fragmentov sôch z lokálneho mramoru, tieto výskumy zároveň potvrdili staršie tvrdenia, že viaceré miestnosti kúpeľov slúžili aj ako galérie (najmä *caldarium*). V severnej a južnej časti kúpeľov boli nájdené ďalšie

zachované hypokaustového vykurovania a viaceré podzemné tunely (**Obr. 3**), ktoré prepájali *praefurnium* s ostatnými časťami kúpeľov a južnou agorou (Erim 1966, 63).

Obr. 3: Časť podzemného tunelu pri *praefurniu* (Autor: K. M. Valúchová).

Počas nasledujúceho roku sa výskumy sústredili na *caldarium* a miestnosť s okrúhlym mramorovým bazénom v strede, ktorá mohla slúžiť ako *sudatorium* alebo *laconicum*. Severne od *sudatoria* bolo odkryté *apodyterium* a menšia *palaestra* s veľkým mramorovým bazénom, známa ako tetrastylové nádvorie (angl. „*Tetrastyle Court*“). Západne od *apodyteria* sa K. T. Erimovi podarilo identifikovať aj ďalšiu miestnosť – *frigidarium* s veľkým bazénom určeným na plávanie. V týchto miestnostiach sa podarilo nájsť niekoľko portrétov mužov a žien so zachovanými zvyškami polychrómie. V priestoroch tetrastylového nádvorja sa našlo torzo dieťaťa/mladika odetého v tunike a nahé torzo dospelého muža (Erim 1966, 58). V roku 1967 bol dokončený odkryv

frigidaria, sudatoria a tetrastylového nádvorja (Erim 1968, 67). Pri bazéne v tetrastylovom nádvorí boli odkryté viaceré menšie fragmenty sôch - nadživotne veľká socha muža, ktorý mal cez plece prehodený chlamys (ten zároveň tvoril časť opory sochy) a torzo ženskej postavy identifikované ako Penthesilea, pochádzajúca z kópie helenistického súsošia Achilla a Penthesiley. Následne bolo mužské torzo nájdené v rovnakej miestnosti počas predošlej sezóny identifikované ako Achilles (Erim 1968, 68). Od roku 1969 sa výskumy príliš nesústredili na samotnú budovu kúpeľov, ale skôr na stavby v jej blízkosti (južná agora, bazilika, divadlo). Výskumy pri východnej *palaestre* počas tejto sezóny viedol S. Kulakli (Erim 1969, 92). Počas výskumov v roku 1971 bolo v priestoroch *palaestry* francúzskym a talianskym tímom odkrytých niekoľko nápisov. Od konca 70. rokov sa však výskumy sústredili skôr na konzerváciu zachovaných miestností kúpeľov, dokumentáciu nálezov z ich priestorov a prípravu miestneho múzea (Erim 1980, 15).

Priestory Divadelných kúpeľov boli prvý krát čiastočne preskúmané počas Gaudinových výskumov, pričom časť komplexu pri *nymfeu* bola preskúmaná v roku 1962. Systematicky bol daný komplex skúmaný až spolu s divadlom v rokoch 1972 a 1973. Počas sezóny 1972 bola potvrdená funkcia tejto stavby ako verejné kúpele. Po odkrytí *caldaria* bola táto miestnosť označená ako *Aula Termale* (Erim 1974, 40). V roku 1973 prebiehali práce v častiach pri divadle, čiastočne boli preskúmané aj priestory južne od *Auly Termale* (Erim 1975, 27). Práce v týchto kúpeľoch pokračovali aj počas nasledujúcich sezón, počas ktorých boli postupne odkryté a identifikované priestory v ich východnej časti. Na ich stenách bolo nájdených celkom 14 nápisov, ktoré dokladali opravy kúpeľov medzi 4. až 6. storočím po Kr. (Quatember 2019, 88). V priestoroch kúpeľov sa počas výskumov našlo niekoľko mramorových sôch, medzi

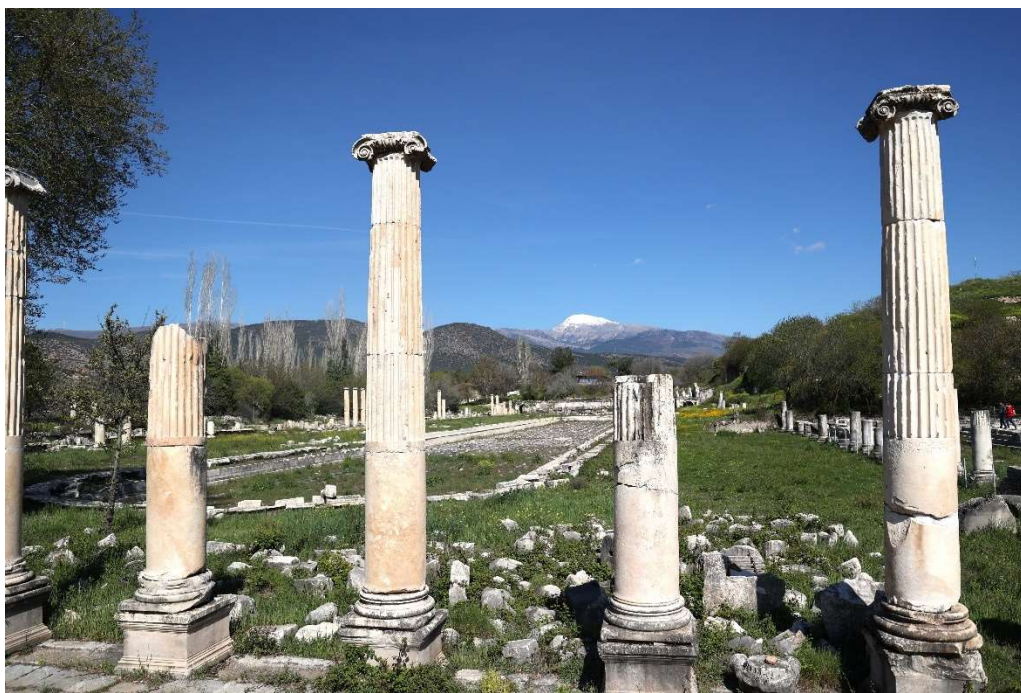
nimi aj sochy štátnikov (*Erim 1980, 16*). Skúmanie Divadelných kúpeľov je vo väčšine Erimových správ spomínané pomerne stručne (*Erim 1975, 75, Erim 1976, 28, Erim 1980, 16*). Výkopové práce v Divadelných kúpeľoch pokračujú dodnes a sústreďujú sa najmä na odkrývanie a konzerváciu severovýchodnej a južnej časti komplexu.

Hadriánove kúpele – opis stavby a zachovanej výzdoby

Výstavba Hadriánových kúpeľov je datovaná do prvej polovice 2. storočia po Kr., čo potvrdili aj viaceré dedikačné nápisy zasväcujúce kúpele cisárovi Hadriánovi z roku 128/129 po Kr. V kúpeľoch boli nájdené nápisy, ktoré hovoria o kolégiu kňazov Afrodity, ktorí výrazne finančne prispeli na ich stavbu (*Brody 2001, 108*).

V priebehu antiky boli viackrát opravované, najmladšia fáza je datovaná do 6. storočia po Kr., čo opäť potvrdili nápisy nachádzajúce sa na stenách (*Thomas 2022, 118*). Jeden nápis dokladajúci ich najmladšiu prestavbu hovorí aj o premenovaní kúpeľov z Hadriánových na Letné Olympské.

Kúpeľný komplex bol rozdelený do dvoch častí. Západná časť, v ktorej sa nachádzali miestnosti s bazénmi bola symetricky postavená okolo *caldaria* v jej strede. Východná časť kúpeľov bola tvorená veľkou východnou *palaestrou*, tetrastylovým nádvorím a menšou *palaestrou* na južnom okraji (*Erim 1968, 68*). Do priestorov kúpeľov sa vstupovalo cez východný *porticus* vo východnej *palaestre*, ktorý bol napojený na južnú agoru (**Obr. 4**).

Obr. 4: Časť východného *portica* vo východnej *palaestre*, v pozadí južná agora (Autor: K. M. Valúchová).

V ňom sa nachádzali hneď 3 vchody – 2 menšie na severnom a južnom okraji a hlavný trojpriechodový vstup v strede *portica*. Východná *palaestra* s pôdorysom obdĺžnika bola zdobená iónskymi stĺpmi a pod jej priestorom sú dodnes zachované podzemné tunely a koridory, ktoré spájali *praefurnium* s ostatnými služobnými

časťami kúpeľov (**Obr. 4**). Jeden z tunelov mal viesť aj do tzv. Tiberiovho *portica* na južnej agore (*Erim 1966, 63*). Stena východného *portica* susediaca s južnou agorou bola zdobená kolosálnymi mramorovými stĺpmi s reliéfmi hláv gréckych mytologických postáv (Herakles, Perseus, Medúza) a zvierat (býk, lev).

Z východnej *palaestry* bolo možné vstúpiť hneď do niekoľkých miestností – tetrastylového dvora, *aleipterionu*, *praeurnia*, menšej *palaestry* a dvoch nedoskúmaných miestností, ktoré mohli slúžiť ako *apodyterium* (Thomas 2022, 119).

V strede západnej časti kúpeľov sa nachádzalo pomerne priestorné *praeurnium* prepojené s *caldarium* na západnom okraji stavby (Obr. 5). *Caldarium* s rozmermi 30 x 15 m zároveň slúžilo aj ako galéria, čo dokladá aj počet nájdených sôch v tejto miestnosti.

Obr. 5: Hadriánove kúpele – priestory *praeurnia*, v pozadí *caldarium* (Autor: K. M. Valúchová).

Podlaha a obklad stien tejto miestnosti bol podobne ako pri ostatných miestnostiach z mramoru rôznych farieb. Časť obkladu a podlahy je dodnes zachovaná *in situ*, pod úrovňou podlahy je dodnes viditeľná veľká časť hypokaustového vykurovania. V miestnosti boli vybudované 4 polkruhové výklenky (2 v severnej, 2 v južnej stene) určené pre bazéniky s horúcou vodou (Erim 1966, 63). Zo severnej aj južnej strany *caldaria* sa vstupovalo do *tepidarií*. V severnom aj južnom *tepidariu* bolo odkryté opäť veľmi dobre zachované hypokaustové vykurovanie a časť mramorovej podlahy. V stenách *tepidaria* aj *caldaria* sa našli terakotové potrubia, ktoré sem privádzali horúci vzduch z *praeurnia*. Na jednej zo stien severného *tepidaria* bol objavený maľovaný grécky nápis zo 6.

storočia po Kr., ktorý hovoril o údržbe kúpeľov a o istom mužovi menom Albinus, ktorý na ňu prispieval (Roueché 2007, 184). Z každého *tepidaria* viedol jeden vstup do *frigidaria*, zo severného *tepidaria* bolo možné vstúpiť aj do *sudatoria/laconica* s okrúhlym mramorovým bazénom (Obr. 6). *Sudatorium/laconicum* bolo zrejme aj v južnej časti komplexu, táto časť však dodnes nebola celá odkrytá. V severnom *frigidariu* sa nachádzal veľký plavecký bazén (Obr. 7) hlboký 1,30 m, ktorý bol celý obložený mramorom (Erim 1968, 67). Zo severného *frigidaria* a *sudatoria* viedli menšie vstupy do *apodyteria* s rozmermi približne 10 x 10 m (Obr. 8). V jeho priestoroch sa veľmi dobre zachovala pôvodná mramorová podlaha.

Obr. 6: Hadriánove kúpele – *sudatorium/laconicum* so zachovaným mramorovým bazénom uprostred (Autor: K. M. Valúchová).

Obr. 7: Plavecký bazén v severnom *frigidariu* (Autor: K. M. Valúchová).

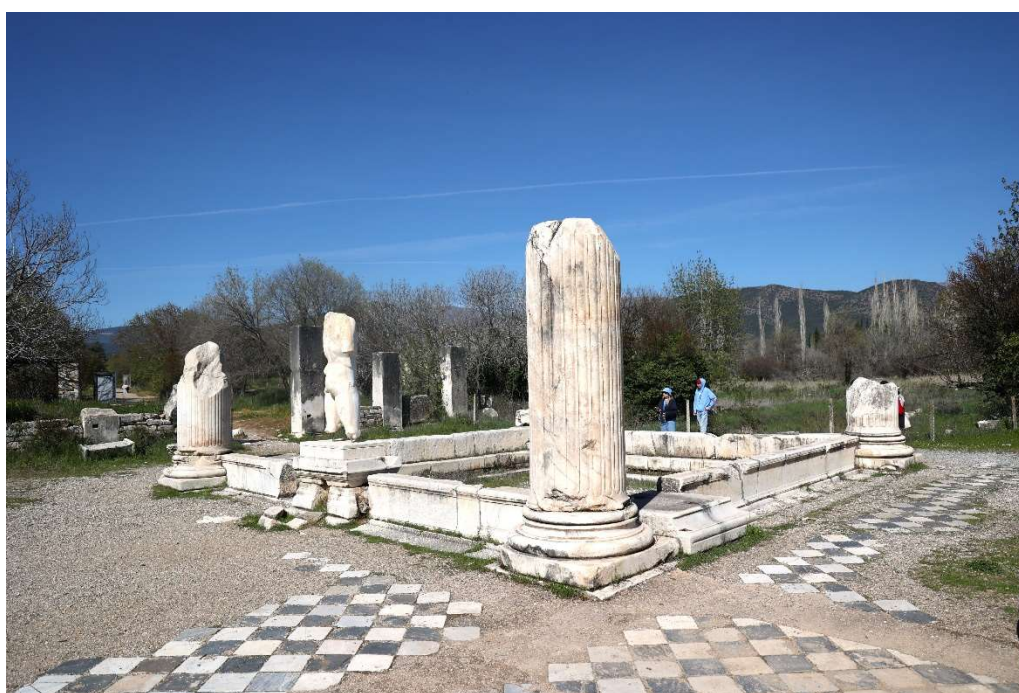
Apodyterium zdieľalo svoju severnú stenu a jeden vstup s tetrastylovým nádvorím (Erim 1966, 58).

Tetrastylové nádvorie tvorilo najsevernejšiu časť Hadriánových kúpeľov (Obr. 9). Jeho stred tvoril mramorový

bazén štvorcového pôdorysu s mohutnými iónskymi stĺpmi na rohoch, podlaha miestnosti, ktorá je dnes pomerne dobre zachovaná bola tvorená z čierneho a modrého mramoru.

Obr. 8: Hadriánove kúpele – *apodyterium* (Autor: K. M. Valúchová).

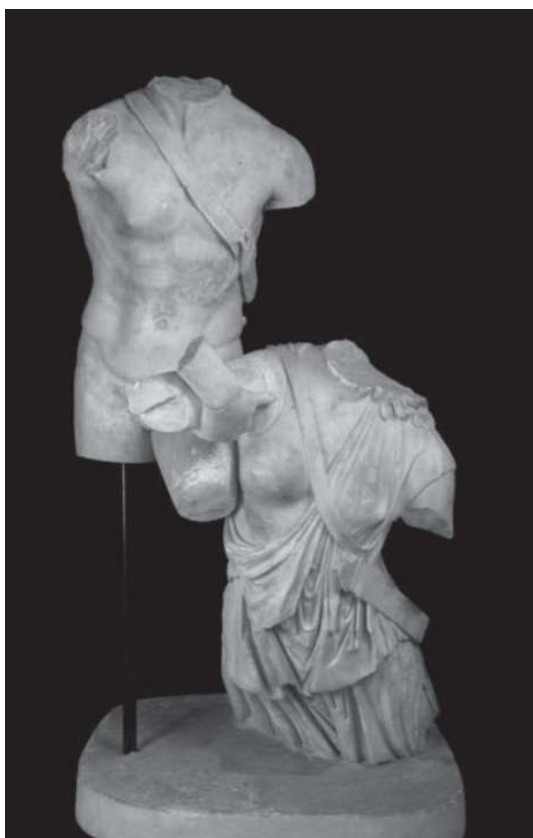

Obr. 9: Hadriánove kúpele – tetrastylové nádvorie (Autor: K. M. Valúchová).

Táto miestnosť je zároveň zatiaľ jedinou kompletne odkrytou miestnosťou v kúpeľoch, v ktorej nebolo doložené hypokaustové vykurovanie. Priestor medzi stĺpmi bol vyplnený mramorovými sochami. Asi najzachovalejším je kópia helenistického súsošia Achilla a Penthesilei (**Obr. 10**), dnes vystavená v miestnom múzeu. Obe sochy nesú známky vysoko

kvalitného opracovania a ide o jednu z najlepšie zachovaných kópií tohto súsošia. Ďalšou zachovanou sochou je mužské torzo héraa alebo cisára, ktorá má cez plece prehodený chlamys. Kópia tejto sochy je dnes vystavená na jej pôvodnom mieste v priestoroch nádvorja. Oveľa fragmentárnejšie je zachované súsošie

identifikované ako Menelaos nesúci mŕtveho Patrokla (*Erim 1968, 68*).

Obr. 10: Súsošie Achilla a Penthesiley nájdené v tetrastylovom nádvorí (Autor: *Gensheimer/Welch 2013, 326 Fig. 1*).

Divadelné kúpele – opis stavby a zachovanej výzdoby

Divadelné kúpele datované do druhej polovice/konca 2. storočia po Kr. sú spolu s divadlom jednou z najlepšie zachovaných verejných stavieb Afrodisia. Steny niektorých miestností sa dochovali až do výšky 10 – 12 m a boli viditeľné nad zemou ešte pred prvými výskumami. Dodnes však neboli všetky miestnosti kúpeľov preskúmané a spoľahlivo identifikované, najmä v južnej časti komplexu. Na konci antiky boli kúpele opravené, zrejme zmenšené a premenované na Zimné kúpele (*Quatember 2019, 88*).

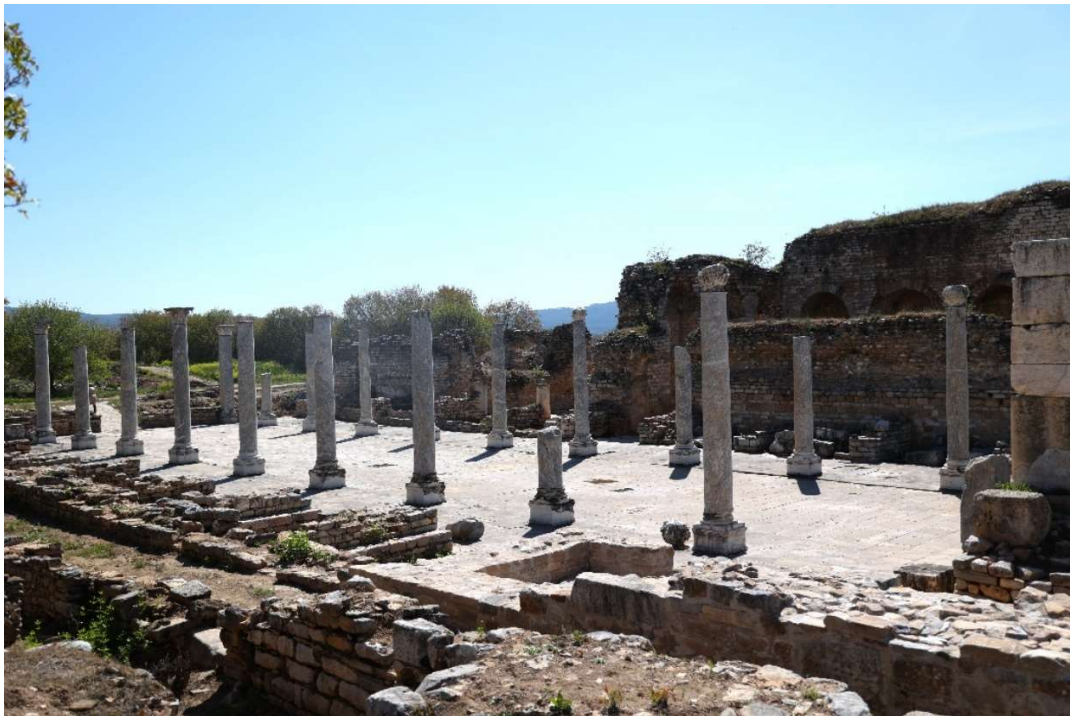
Do kúpeľov bolo možné vstúpiť z dvoch strán, pričom oba vchody viedli do

najväčšej miestnosti kúpeľov, ktorá bola podobne ako rímske baziliky rozdelená na 3 lode. Podľa tohto členenia dostala aj svoj názov – tzv. baziliková sála (**Obr. 11**). Severný vchod z *tetrastoonu* bol bohato reliéfne zdobený motívmi lovu zvierat, typickým pre miestnu sochársku školu (**Obr. 12**). Rovnaký vstup bol situovaný aj na južnej strane. Steny bazilikovej sály sa zachovali len do relatívne malej výšky, v oveľa lepšom stave je však podlaha tvorená čiernym a sivým mramorom a stĺpy, taktiež zo sivého mramoru, ktoré miestnosť rozdeľovali (*Smith/Ratté 2000, 223*).

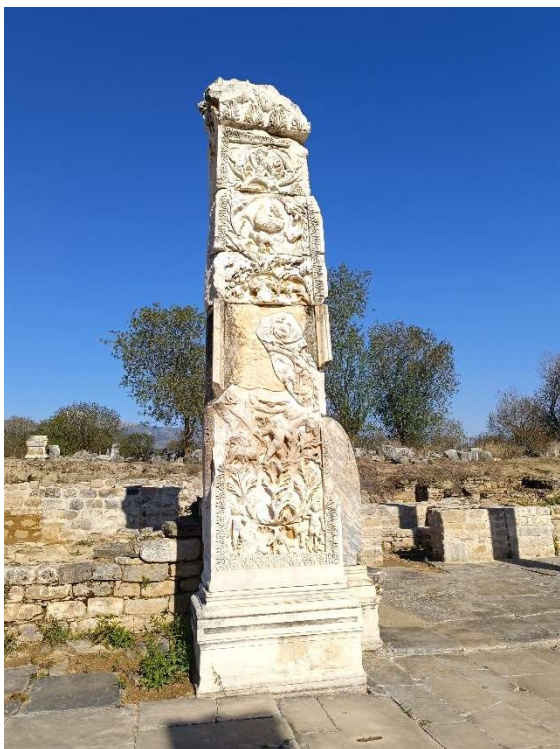
Na západ od bazilikovej sály je situované pomerne veľké *frigidarium* obdĺžnikového pôdorysu (**Obr. 13**). Na jeho stenách sa nachádzajú tzv. sudovitité zakončenia – výbežky zakončené v hornej časti poloblúkmi (*Thomas 2022, 118*).

V časti miestnosti sa dodnes zachovala pôvodná podlaha, veľmi podobná ako v bazilikovej sále.

Súčasťou kúpeľného komplexu bolo aj *nymphaeum* situované v severozápadnom rohu budovy, ktoré bolo napojené na časť južného *portica tetrastoonu* (**Obr. 14**). Ide o menší obdĺžnikový priestor, do ktorého viedli 2 vstupy zo severnej časti bazilikovej sály a *frigidaria*. Na jeho podlahe sa nachádzali aj kruhové mozaiky s centrálnym motívom Medúzy, ktoré však boli z miesta odvezené a konzervované, *in situ* dodnes ostala len zvyšná mramorová podlaha. V *nymphaeu* sa našlo aj niekoľko menších *ex vota* predmetov z mramoru, napr. oči alebo mužské genitálie (*Erim 1975, 76*). *Caldarium* tvoriace západnú časť kúpeľov je najzachovalejšou miestnosťou celého komplexu (**Obr. 15**). Táto miestnosť s kruhovým pôdorysom a priemerom 12 m bola priamo napojená na svah divadla. Jej vnútro bolo zdobené korintskými stĺpmi, z ktorých ostalo len niekoľko fragmentov.

Obr. 11: Baziliková sála v Divadelných kúpeľoch (Autor: K. M. Valúchová).

Obr. 12: Severný vchod do Divadelných kúpeľov so zachovanou reliéfnou výzdobou (Autor: K. M. Valúchová).

Vstup bol umiestnený v strede západnej steny *frigidaria*, pričom ďalší vstup viedol z miestnosti nachádzajúcej sa južne od *caldaria*. Dodnes jeho steny miestami dosahujú výšku viac ako 10 m a nachádza sa v nich celkom 8 výklenkov, v ktorých boli zrejme umiestnené sochy (Erim 1975, 76). Stred *caldaria* bol tvorený veľkým bazénom obdĺžnikového pôdorysu. Čiastočne sa zachoval aj mramorový obklad bazéna a podlaha okolo neho.

V súčasnosti stále prebiehajú výkopové práce, ktoré sa sústreďia na dokončenie odkryvania a konzerváciu južnej a severovýchodnej časti kúpeľov, kde by sa malo nachádzať aj *tepidarium* a ďalšie miestnosti (Obr. 16).

Záver

Cieľom tohto príspevku bolo predstavenie verejných kúpeľov v Afrodisiu. Príspevok sa zaoberal topografiou kúpeľov, dejinami bádania lokality aj oboch kúpeľných komplexov. Hlavnou časťou príspevku bol opis Hadriánových aj Divadelných kúpeľov, ich

dochovaných miestností, architektonickej výzdoby a stručné predstavenie vybraných nálezov z ich priestorov (tetrastylový dvor, *frigidarium*, *palaestra*). Hoci ani jedny kúpele v Afrodisiu nie sú dodnes úplne celé preskúmané, stále patria k najlepšie zachovaným a najkrajším verejným budovám na lokalite.

Obr. 13: Divadelné kúpele – *frigidarium* (Autor: K. M. Valúchová).

Obr. 14: Pozostatky *nymfaea* v Divadelných kúpeľoch (Autor: K. M. Valúchová).

Obr. 15: Divadelné kúpele – *caldarium* (Autor: K. M. Valúchová).

Obr. 16: Neodkryté miestnosti južnej časti Divadelných kúpeľov (Autor: K. M. Valúchová).

Zoznam zdrojov:

Primárne zdroje

- Hdt.* Herodotos. *Historiai*. Preklad A. D. Godley, Cambridge, 1920.
- Paus.* Pausanias. *Cesta po Řecku I*. Preklad Helena Businská, Nakladatelství Svoboda, Praha, 1973.
- Strab.* Strabón. *Geographica*. Preklad W. Heinemann, London, 1924.
- App. B. Civ.* Appian. *Bella Civilia*. Preklad H. White, London, 1899.
- Plin. Nat.* Plinius Starší. *Naturalis Historia*. Preklad J. Bostock, 1855.
- Liv.* Titus Livius. *Ab urbe condita*. Preklad C. Roberts, New York, 1912.
- Tac. Ann.* Tacitus. *Annales*. Preklad A. J. Church, W. J. Brodribb, New York, 1942.

Sekundárne zdroje

- Brody 2001* L.R. Brody. *The Cult of Aphrodite at Aphrodisias in Caria*. Centre international d'étude de la religion grecque antique. 2001, 93–109.
- Erim 1966* K.T. Erim. Aphrodisias, 1965 Campaign. In: *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. 23, 1966, 59–67.
- Erim 1966* K.T. Erim. Aphrodisias, 1966 Campaign. In: *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. 24, 1966, 55–65.
- Erim 1968* K.T. Erim. Aphrodisias Results of the 1967 Campaign. In: *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. 25, 1968, 67–79.
- Erim 1969* K.T. Erim. The Ninth Campaign of Excavations at Aphrodisias in Caria 1969. In: *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. 30, 1969, 87–110.
- Erim 1970* K.T. Erim. Aphrodisias in Caria. Results of the 1970 Campaign. In: *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. 31, 1970, 55–85.
- Erim 1973* K.T. Erim. 1971 Excavations at Aphrodisias in Caria. In: *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. 33, 1973, 63–87.
- Erim 1974* K.T. Erim. Aphrodisias in Caria. The 1972 Campaign of Excavations. In: *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. 35, 1974, 37–57.
- Erim 1975* K.T. Erim. Aphrodisias in Caria. The 1973 Campaign. In: *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. 38, 1975, 79–99.
- Erim 1976* K.T. Erim. Excavations at Aphrodisias in Caria, 1974. In: *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. 39, 1976, 25–50.
- Erim 1980* K.T. Erim. The 1976 Campaign at Aphrodisias in Caria. In: *Türk Arkeoloji Dergisi*, Vol. 43, 1980, 19–44.

Erim/Roueché 1982 K.T.Erim/C. M. Roueché. Sculptors from Aphrodisias: Some New Inscriptions. In: *Papers of the British School at Rome*. Volume 50, 1982, 102–115.

Gensheimer/Welch 2013 M.B. Gensheimer/K.E. Welch. The Achilles and Penthesilea Statue Group from the Tetrastyle Court of the Hadrianic Baths at Aphrodisias. In: *Istanbuler Mitteilungen*. Vol 63, 2013, 325–377.

Ogus 2014 E. Ogus. *Archaeology of Aphrodisias*. In: C. Smith (ed.): *Encyclopedia of Global Archaeology*. Vol. 1. New York. Springer Reference, 2014, 289–294.

Quatember 2019 U. Quatember. *The Bouleuterion Court of Aphrodisias in Caria: A Case Study of the Adaptation of Urban Space in Asia Minor from the Roman Imperial Period to Late Antiquity and Beyond*. Berlin. 2019, 59–102.

Roueché 2007 C.M. Roueché. From Aphrodisias to Stauropolis. In: *Wolf Liebeschuetz reflected: essays presented by colleagues, friends, and pupils*. Bulletin of the Institute of Classical Studies. 2007, 183–192.

Smith a kol. 2007 R.R.R. Smith a kol. *Aphrodisias Papers 5: Excavation and research at Aphrodisias, 2006 – 2012*. Portsmouth. 2016.

Smith/Ratté 1995 R.R.R. Smith/Ch. Ratté. Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1993. In: *American Journal of Archaeology*. Vol. 99, No. 1, 1995, 33–58.

Smith/Ratté 2000 R.R.R. Smith/Ch. Ratté. Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1997 and 1998. In: *American Journal of Archaeology*. Vol. 104, No. 2, 2000, 221–253.

Thomas 2022 J.J. Thomas. The Colossal Figured Consoles of the Hadrianic Baths at Aphrodisias. In: *Istanbuler Mitteilungen*. Vol. 72, 2022, 117–168.

Uytterhoeven 2011 I. Uytterhoeven. *Bathing in a ›Western Style‹. Private Bath Complexes in Roman and Late Antique Asia Minor*. Berlin. 2011, 287–346.

Kúpele Scholastikie v Efeze

PAVLÍNA FARULOVÁ

Predložený príspevok sa zaoberá architektonickým vývojom kúpeľov Scholastikie v Efeze. Cieľom príspevku je priblížiť čitateľovi stručnú históriu kúpeľov, ich architektúru a jednotlivé časti. Časť príspevku je venovaná aj soche Scholastikie, podľa ktorej boli kúpele pomenované.

Kľúčové slová: kúpele, Efez, Scholastikia, socha, *apodyterium*, *frigidarium*, neskorá antika

Úvod

Antické mesto Efez (*Ἔφεσος, Ephesos*) bolo hlavným centrom rímskej provincie Ázia. Počas cisárskeho obdobia mesto výrazne bohatlo. Obdobie prosperity Efezu ilustruje najmä rozsiahla stavebná činnosť spojená aj s výstavbou kúpeľov a kúpeľných komplexov. Veľké stavebné projekty boli realizované predovšetkým z financií od bohatých občanov mesta. Kúpele tvorili dôležitú súčasť života antickej spoločnosti. Predstavovali typ rímskej architektúry, ktorá sa vo vysokej miere vyskytovala na celom území Rímskej ríše a často zahŕňali aj iné verejné stavby akými boli *gymnasia* (Nováková 2019, 85). V súčasnosti máme v Efeze doložených šesť kúpeľných komplexov (Auinger/Rathmayr 2007, 237). Medzi efezské *gymnasia* patria Prístavné *gymnasium* (*Harbor Bath-Gymnasium*), Východné *gymnasium* (*East Bath-Gymnasium*), Divadelné *gymnasium* (*Theater Bath-Gymnasium*) a Vediovo *gymnasium* (*Vedius Bath-Gymnasium*). Horné kúpele (*Upper Baths/Gymnasium*) boli situované v priestore Hornej agory (Auinger/Rathmayr 2007, 237). Variové kúpele (*Baths of Varius*), neskôr známe ako kúpele Scholastikie (*Scholastica Baths*), boli samostatne stojaca stavba v blízkosti centra mesta (Yegül 1992, 288).

Dejiny bádania

Archeologický výskum v Efeze prebiehal pod záštitou Rakúskeho archeologického inštitútu (*ÖAI-Österreichische Archäologische Institut*). V priebehu výkopových prác, ktoré začali v roku 1954, bol severne od západnej časti ulice Kuretes (*Curetes Street*) objavený kúpeľný komplex. Výskum prebiehal pod vedením rakúskeho archeológa Franza Miltnera, ktorý medzi rokmi 1954-1957 postupne odkryl celú budovu kúpeľov (Auinger/Rathmayr 2007, 241). Informácie z výskumov spracoval a následne publikoval vo vedeckom časopise *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien (ÖJh)*, ktorý vydáva Rakúsky archeologický inštitút (*Österreichische Archäologische Institut*). V jednotlivých príspevkoch opísal priebeh výkopových prác a priložil fotodokumentáciu odkrytých častí kúpeľov (Miltner 1955, 38). Zdokumentoval pôdorys stavby počas prebiehajúcich rokov výskumu a vývoj pôdorysu tak môžeme sledovať na kresbách (Miltner 1959, 256). Po smrti tohto archeológa v roku 1959 sa problematike kúpeľov Scholastikie v Efeze nevenovala veľká pozornosť. Teoretické bádanie o danej problematike okrajovo rozšíril Fikret Yegül, ktorý sa v monografii *Baths and Bathing in Classical Antiquity* (1992) zaoberá aj kúpeľnými komplexmi v Efeze. Bádateľ Volker M. Stocka sa v článku *Zuviel Ehre Für Scholastikia* (1985) bližšie venoval soche Scholastikie nájdennej v priestore kúpeľov. Príspevok *Zur spätantiken Statuenausstattung der Thermen und Nymphäen in Ephesos* (Auinger/Rathmayr 2007) publikovaný v monografii *Statuen in der Spätantike* spomína efezské kúpeľné komplexy a sochy, ktoré ich dekorovali.

Antickí autori

U antických autorov nenachádzame priame zmienky o kúpeľoch v Efeze. O antickom meste Efez sa dočítame v prácach gréckych autorov Herodota a Pausania. Herodotos vo svojom diele Dejiny (*Ἱστορίαι*) spomína iónske kolónie Efez, Kolofón, Lebedos, Teos, Klazomenai a Fókaiia v Lýdii (v Malej Ázii), ktoré majú spoločný jazyk (*Hdt. I, 142.3*). Pausanias v prvej knihe diela Cesta po Grécku (*Ἑλλάδος Περιήγησις*) opisuje činy Lysimacha, jedného z telesných strážcov Alexandra Veľkého.

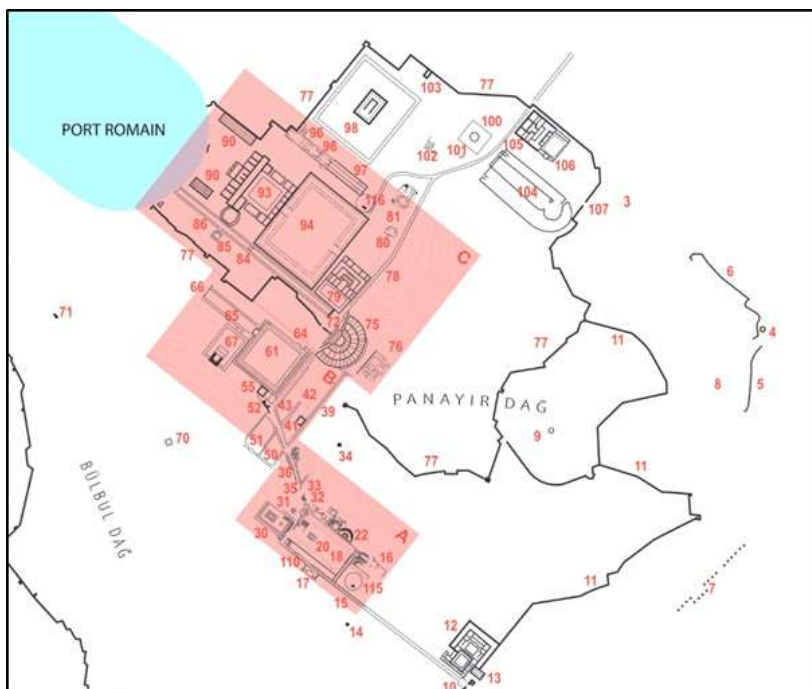
Uvádza, že: „Preplával (Lysimachus) aj s flotilou do Ázie a pomohol zvrhnúť Antigonovu ríšu. Založil aj súčasné mesto Efez až po pobrežie a priviedol doň osadníkov z Lebedu a Kolofónu po tom, čo zničil ich mestá...“ (*Paus. I, 9.7*).

Efez bol v neskoréj antike spojený najmä s dejinami kresťanstva. V kresťanskej tradícii je mesto spojené s pôsobením apoštola Pavla, ktorý sem prišiel s cieľom šíriť evanjelium o Ježišovi Kristovi (*Svätá Biblia, Sk 19, 1-40*). V meste sa zdržal niekoľko mesiacov a vyučoval. Okrem jeho priameho

pôsobenia v meste, napísal jeho obyvateľom aj list. Poznáme ho pod názvom List Efezanom a patrí do Nového Zákona (*Svätá Biblia, Ef 1-6*). Prítomnosť významnej postavy apoštola Pavla v Efeze ukazuje dôležité postavenie mesta v dejinách raného kresťanstva. Život kresťanov dokladajú viaceré mestské pamiatky, vrátane sochy kresťanky Scholastikie nájdenej v efezských kúpeľoch.

Topografia verejného priestoru v okolí kúpeľa

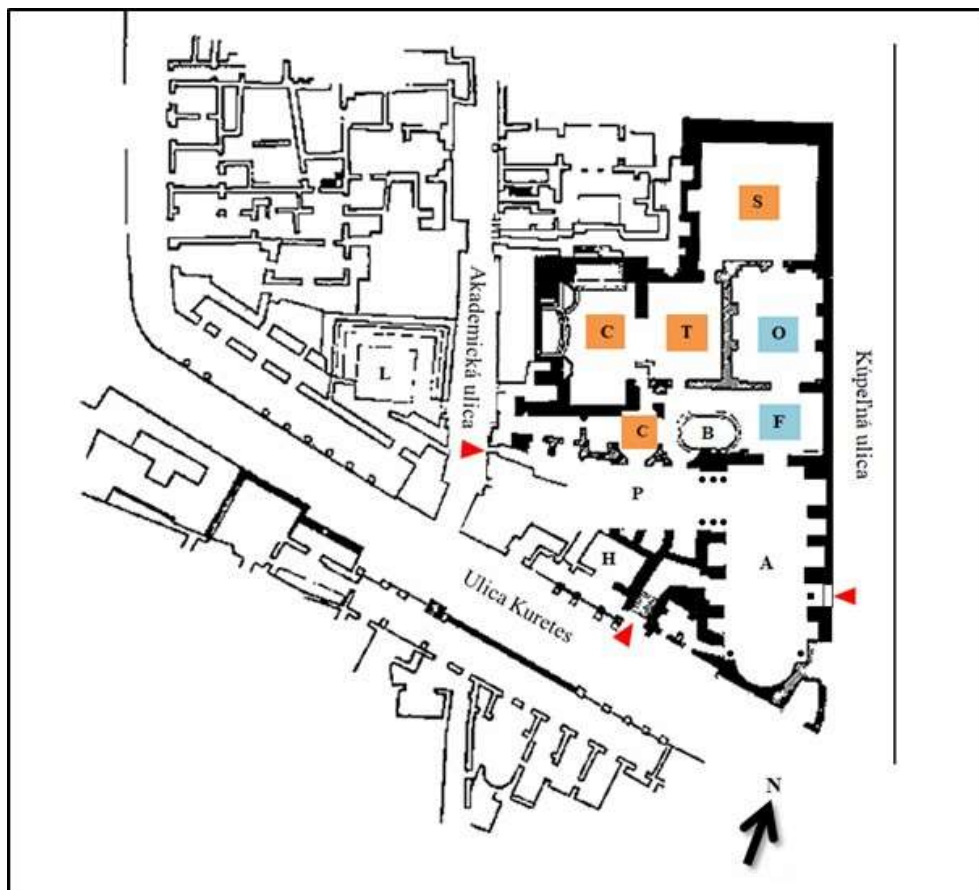
V údolí medzi vrchmi Bülbüldağ a Panayırdağ vedie jedna z hlavných dopravných tepien Efezu – ulica Kuretes (*Curetes Street*). Antické pomenovanie tejto procesiovej cesty vydláždenej mramorom bolo pravdepodobne *Embolos* alebo *Plateia*. Horná (východná) časť ulice bola lemovaná kolonádami, pričom v dolnom (západnom) úseku bola jej severná strana obklopená viacerými verejnými budovami (*Scherrer 1995, 116*). Súčasťou verejných stavieb severne od ulice Kuretes boli aj kúpele Scholastikie (**Obr. 1**).

Obr. 1 : Plán antického mesta Efez. Kúpele Scholastikie sú označené číslom 41 (Zdroj: Marsyas, Wikimedia Commons CC BY-SA 3.0, upravené autorkou).

Architektonický komplex zahŕňal aj tzv. Hadriánov chrám, ktorý bol priamo zabudovaný do budovy a ústil na ulicu Kuretes. Rozprestieral sa v insule medzi Kúpeľnou (*Bath Street*) a Akademickou ulicou (*Academy Street*), ktorá bývala nadstrešená (**Obr. 2**). Kúpeľná ulica bola odkrytá Franzom Miltnerom v roku 1954

v celkovej dĺžke 252 m až na úroveň divadla, kde prekonáva výšku 70 m (*Miltner 1956-58*, 26-27). Obklopovali ju pravdepodobne obytné domy, ktoré doposiaľ neboli archeologicky preskúmané. Budova kúpeľov Scholastikie sa nachádzala v juhozápadnej časti tejto ulice (*Scherrer 1995*, 122).

Obr. 2: Pôdorys kúpeľov Scholastikie a jednotlivé časti. Vstupy do kúpeľa sú označené červenými trojuholníkmi.

Legenda: **A**- *apodyterium*/ vstupná hala, **B**- bazén, **C**- *caldarium*, **F**- *frigidarium*, **H**- Hadriánov chrám, **L**- latrína, **O**- oddychová miestnosť, **P**- promenáda, **S**- *sudatorium*, **T**- *tepidarium*

Oranžová: teplé miestnosti, **Modrá:** studené miestnosti
(Prevzaté z *Yegül 1992*, 290 Fig. 371, upravené autorkou).

Opis stavby

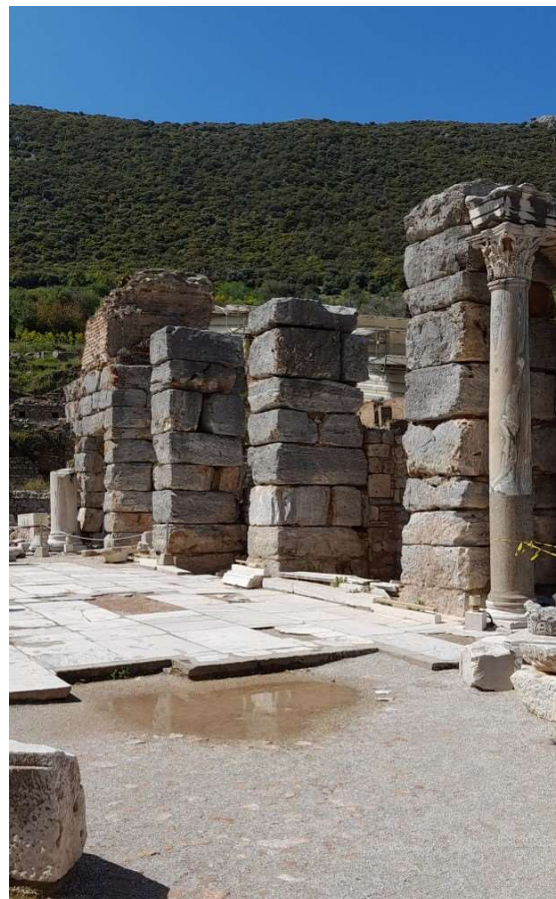
Komplexná analýza stavebných fáz kúpeľov nebola doposiaľ publikovaná. Vieme však povedať, že kúpele Scholastikie boli postavené ešte pred inštaláciou Hadriánovho chrámu, niekedy v 2. storočí po Kr. Doložená rekonštrukcia po zemetrasení vo 4. storočí po Kr. obnovila

kúpele, ktorých používanie pretrvalo až do začiatku 6. storočia po Kr. (*Auinger/Rathmayr 2007*, 241). Nepravidelný pôdorys stavby vychádza z tvaru parcely, na ktorej bola postavená (**Obr. 2**). Komplex ponúkal centru mesta komfort veľkého a dobre navrhnutého kúpeľného zariadenia aj bez zvyčajného

spojenia s *palaestrou*. Budova bola od ulice Kuretes čiastočne odsadená aby vytvorila miesto pre Hadriánov chrám (Yegül 1992, 288). Vzniknutý priestor slúžil ako promenáda dlhá približne 35 m a široká 8,5 m (Miltner 1959, 254). Tá mohla byť zároveň využívaná na cvičenie, čím suplovala funkciu *palaestry* (Yegül 1992, 288). Cez promenádu sa návštevník dostal k monumentálnemu vstupu do budovy, ktorý predstavoval veľký klenutý oblúk posadený na trojici korintských stĺpov po oboch stranách (Obr. 6).

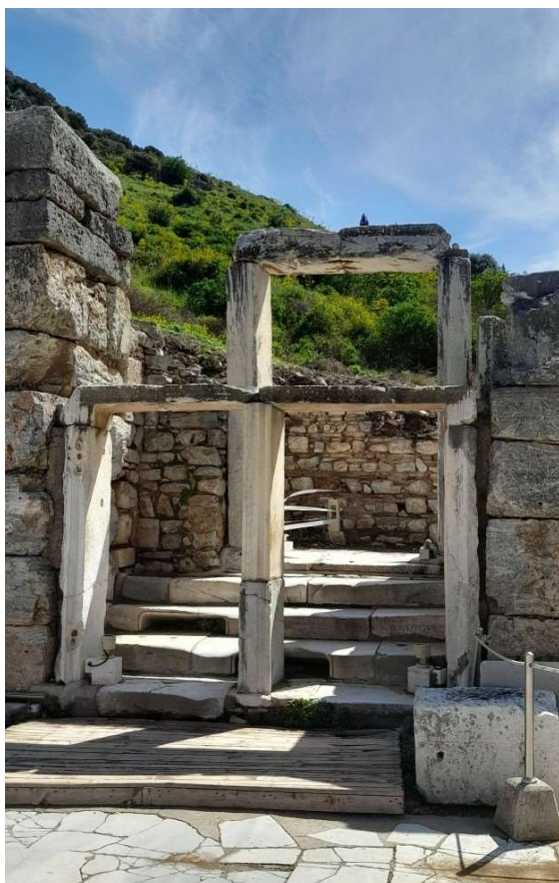
Pôvodný vchod sa nachádzal v druhom výklenku juhovýchodnej steny (Obr. 2). Z vyššie položenej Kúpeľnej ulice viedli štyri schody do vestibulu, kam sa vchádzalo cez dvojkrídlové dvere (Obr. 4; Miltner 1959, 254). Východne od Hadriánovho chrámu bol situovaný ďalší vchod, ku ktorému viedla úzka chodba so schodiskom priamo z hlavnej ulice Kuretes (Scherrer 1995, 122).

Vstupná hala (Obr. 3) v podobe veľkej siene s charakteristickou južnou apsidou sa zachovala v juhovýchodnej časti kúpeľov (Miltner 1960, 4). Podlaha bola vydláždená mramorom a steny pôvodne zdobili farebné omietky (Miltner 1960, 7). Vo výklenku z vnútornej strany východnej steny haly bola umiestnená sediaca socha Scholastikie. Miestnosť slúžila ako vestibul a *apodyterium* (šatňa), odkiaľ sa postupovalo do ďalších miestností (Scherrer 1995, 122). Z *apodyteria* návštevník pokračoval do príslušného *frigidaria* (Obr. 5), studenej miestnosti s oválnym bazénom. Odtiaľ sa vstupovalo do dvoch vykurovaných miestností s teplým kúpeľom, ktoré predstavovali *caldarium* a *tepidarium* (Obr. 2).

Obr. 3: Interiér apsidálnej vstupnej haly (*apodyteria*) s dochovaným mramorovým dláždením (Autor: P. Farulová).

Nasledovala miestnosť s parným kúpeľom – *sudatorium*, ktorá bola vykurovaná *hypocaustom* (podlahové kúrenie). Po ukončení celého procesu kúpania návštevníci opustili *sudatorium* (Obr. 7) a prešli do ďalšej miestnosti, ktorej steny sa dvíhali vysoko smerom ku klenbám nástenných výklenkov. Priestor bol vyhradený pravdepodobne na oddych v podobe masáže, potierania olejmi a prípadných ľahkých cvičení (Miltner 1960, 4). V závere procedúr sa návštevník dostal naspäť do *apodyteria*, odkiaľ mohol vyjsť do priestoru kolonády alebo opustiť kúpele východným vstupom.

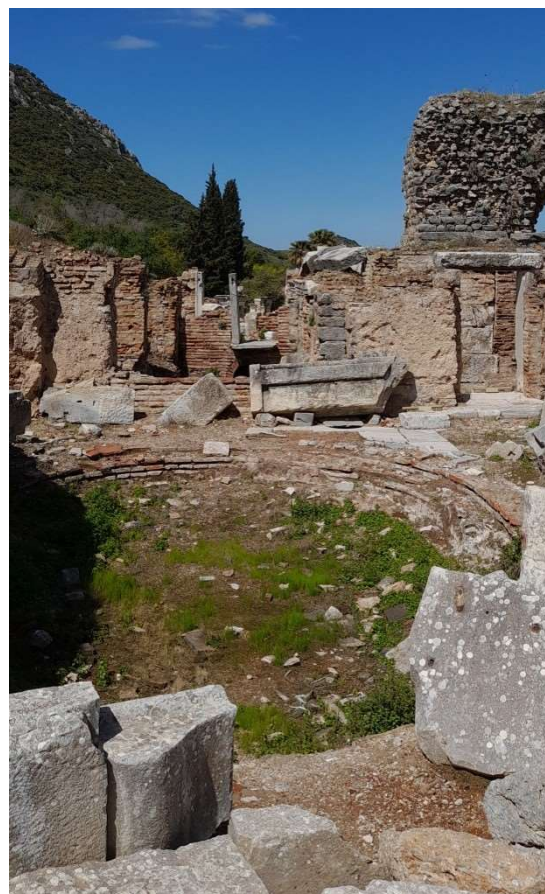

Obr. 4: Dvojkřídlový vchod vo východnej stene vstupnej haly (Autor: P. Farulová).

Priestory v severozápadnej časti kúpeľa slúžili ako obslužné a občerstvovacie miestnosti (Miltner 1960, 7). Výkonný vykurovací systém kúpeľov zabezpečovalo *prae-furnium* (pec) prístupné z Akademickej ulice. Ulica bola v neskoršej fáze prestrešená krížovými klenbami a spájala kúpele s verejnou latrínou (Obr. 9), ktorá bola do súčasnej podoby zrekonštruovaná Efezským archeologickým múzeom (*Ephesus Archaeological Museum*) v meste Selçuk (Scherrer 1995, 122).

Socha Scholastikie

Súčasťou kúpeľov bola socha nájdená Franzom Miltnerom počas výskumu v roku 1955. Mramorová socha sediacej ženy (Obr. 8) sa nachádzala v najjužnejšom výklenku východnej steny apsidálnej vstupnej haly (Stocka 1985, 229).

Obr. 5: Pohľad do priestoru *frigidaria* s oválnym bazénom (Autor: P. Farulová).

Hlava sochy absentuje a zdá sa, že zrejme bola odstránená ešte pred zrútením budovy. Žena odetá v dlhom plášti sedí na čalúnenom kresle s podnožkou. Pravú ruku má mierne pokrčenú a pridrža si drapériu, pričom ľavú ruku má položenú na ľavom stehne. Socha bola umiestnená na podstavci, ktorého horný a spodný profil pripomínal tvar oltára. Na prednej strane podstavca bol vytesaný dedikačný nápis (Miltner 1956, 58, 22).

Dobre čitateľný grécky text hovorí:

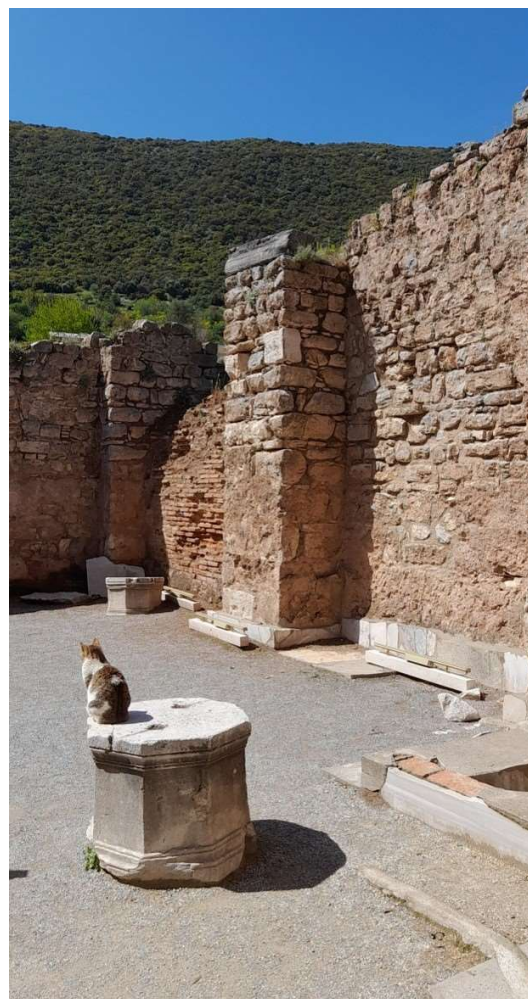
✚ Τύπον γυναικός εὐσεβοῦς λίαν
σοφῆς Σχολαστικίας μοι τοῦτο(ν)
ὥ ζένε βλέπεις ἢ καὶ κλιθέν-
τος ἐνθαδί τινος μέρους χρυ-
σοῦ παρέσχε πλῆθος εἰς καινου-
γίαν.

Cudzinec, tu vidíš sochu zbožnej a múdrej pani Scholastikie, ktorá darovala veľa peňazí na obnovu zrútenej časti tejto budovy (Stocka 1985, 229, preklad do slovenčiny autorka).

Obr. 6: Trojica korintských stĺpov pred vstupom do apsidálnej haly (Autor: P. Farulová).

Nápis hovorí o bohatej žene menom Scholastikia. Symbol kríža na začiatku textu naznačuje, že bola kresťankou. Scholastikia financovala rekonštrukciu kúpeľov po zemetrasení v roku 368 po Kr., pričom dochovaná socha sa datuje do záveru 4. storočia po Kr. (Stocka 1985, 229).

Obr. 7: Priestor *sudatoria* (Autor: P. Farulová).

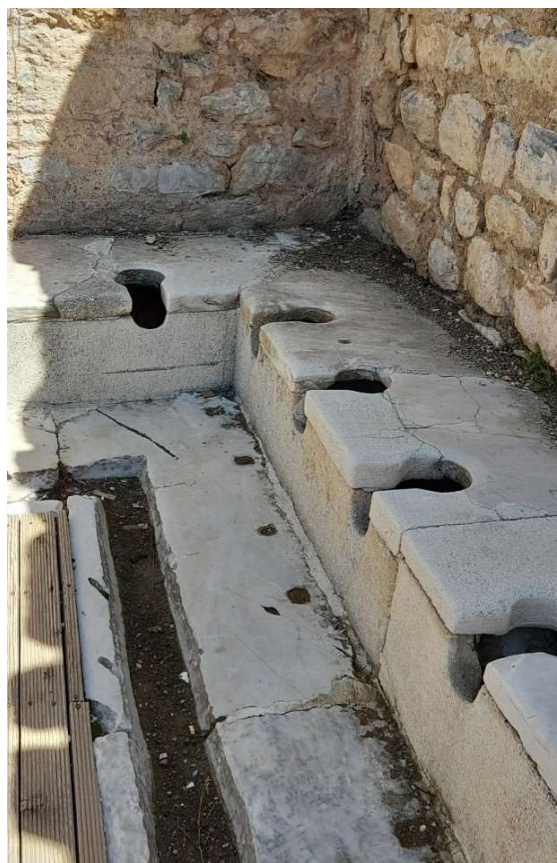
Záver

Kúpele Scholastikie v centre antického mesta Efez prešli dlhodobým stavebným vývojom. Ich poloha v hustej mestskej zástavbe predstavovala výzvu pre architekta, ktorý musel prispôbiť pôdorys stavby dostupnému pozemku. Výsledok sa prejavil v podobe nepravidelného pôdorysu v tvare lichobežníka. Výrazným prvkom v kúpeľnom komplexe bol aj malý Hadriánov chrám.

Pôvodnú stavbu datovanú do 2. storočia po Kr. poznáme pod pomenovaním Variove kúpele. Dôležitá fáza vo vývoji architektúry kúpeľa nastala vo 4. storočí po Kr., kedy zemetrasenie v roku 368 po Kr. poškodilo budovu. Následná obnova bola financovaná z prostriedkov kresťanky Scholastikie, ktorej socha sa zachovala vo vstupnej hale.

Obr. 8: Socha Scholastikie (Autor: P. Farulová).

Obr. 9: Verejná latrina (Autor: P. Farulová).

Zoznam zdrojov

Primárne zdroje

Hdt. Herodotus. *The Histories*. Preklad: A.D. Godley, Cambridge, 1920, [online], Dostupné online [23. 03. 2025]: <<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0126%3Ab ook%3D1%3Achapter%3D142%3Asection%3D3>>.

Paus. Pausanias. *Description of Greece*. Preklad: W.H.S. Jones/ H.A. Ormerod, Cambridge, 1918, [online], Dostupné online [23. 03. 2025]: <<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0160%3Ab ook%3D1%3Achapter%3D9%3Asection%3D7>>.

Sekundárne zdroje

Auinger/Rathmayr 2007 J. Auinger/E. Rathmayr. Zur spätantiken Statuenausstattung der Thermen und Nymphäen in Ephesos. In: F. Alto Bauer/Ch. Witschel (Hgs.): *Statuen in der*

Spätantike. Series: Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz Band 23, Wiesbaden, 2007, 237–269.

Miltner 1955 F. Miltner. XX. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. In: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes*, Vol. 42, Wien, 1955, 23–60.

Miltner 1956-58 F. Miltner. XXI. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. In: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes*, Vol. 43, Wien, 1956–58, 1–64.

Miltner 1959 F. Miltner. XXII. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. In: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes*, Vol. 44, Wien, 1959, 243–314.

Miltner 1960 F. Miltner. XXIV. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. In: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes*, Vol. 45, Wien, 1960, 1–76.

Nováková 2019 L. Nováková. „Kde voda neškodí ohňu a oheň prospieva vode.“ Rímske kúpele a kúpeľníctvo v Itálii a Malej Ázii. In: M. Daňová/T. Kolon (eds.): *Thermae et Balnea*. Architectura Archaeologica Antica, Vol. I. Trnava. Katedra klasickej archeológie, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, 2019, 84–97.

Scherrer 1995 P. Scherrer. *Ephesos: Der neue Führer*. Wien, 1995.

Stocka 1985 V. M. Stocka. Zuviel Ehre für Scholastika. In: *Lebendige Altertumswissenschaft: Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters*. Wien, 1985, 229–232.

Yegül 1992 F. Yegül. *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. New York, 1992.

Iné zdroje

Svätá Biblia *Svätá Biblia: Slovenský ekumenický preklad*, 4. opravené vydanie. B. Bystrica: Slovenská biblická spoločnosť, 2023.